

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

**ČEŠTINA JINDŘICHA MICHALA HÝZRLA (1575-
1665) V JEHO ŽIVOTNÍCH PŘÍBĚZÍCH**

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: doc. PhDr. Marie Janečková, Csc.

Autorka diplomové práce: Jana Vystrčilová

2007

České Budějovice

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem použila pouze literaturu uvedenou v seznamu literatury.

.....

V Českých Budějovicích 28. 4. 2007

Děkuji tímto paní Marii Janečkové za poskytnutí konzultace a odborných rad, které mi pomohly při zpracování diplomové práce.

Anotace

Předmětem diplomové práce je jazyk vyprávění Jindřicha Hýzrla z Chodů, příslušníka české drobné šlechty. Hýzrle strávil podstatnou část života v cizině. Mluvil několika světovými jazyky, ale rodnou řeč příliš neuměl. Ovládal především mluvenou podobu češtiny. Slovník Jindřicha Hýzrla obsahuje řadu přejímek z cizích jazyků, hlavně z němčiny, latiny a z románských jazyků. Práce se soustřeďuje na analýzu hláskosloví, tvarosloví a na slovní zásobu jazyka. Cílem je zjistit, do jaké míry byl autor při psaní memoárů ovlivněn mluvenou podobou češtiny, a postihnout specifické rysy jeho vyjadřování. Práce přispěje k hlubšímu poznání mluveného jazyka z konce 16. a první poloviny 17. století.

Annotation

The subject of the thesis is narrative language of Jindřich Hýzrlé z Chodů, the member of Czech small aristocracy. Hýzrlé spent the essential part of life abroad. He spoke several world languages; however, he could not speak his native language very well. He controlled particularly the spoken form of the Czech language. The vocabulary of Jindřich Hýzrlé contains wide range of acceptances from foreign languages, particularly from German, Latin and Roman languages. The work focuses on the analysis of phonetics, syntax and lexicon of the language. The purpose is to find out how far the author was, during writing his memoirs, influenced by the spoken form of the Czech language, and to involve specific features of his locution. The work should help to a deeper understanding of the spoken form of the language of the end of the 16th and the first half of the 17th century.

Obsah:

Úvod	8
1. Osobnost Jindřicha Hýzrla z Chodů	11
2. O vzniku díla Jindřicha Hýzrla z Chodů	13
3. Úprava edice	15
4. Snahy o kodifikaci českého jazyka	16
5. Hláskosloví	19
5. 1. Hláskosloví v 16. století	19
5. 2. Samohláskové jevy	20
5. 2. 1. Protetické hlásky	20
5. 2. 2. Diftongizace <i>ú</i> v <i>ou</i>	25
5. 2. 3. Diftongizace <i>y</i> v <i>ej</i>	29
5. 2. 4. Úženi <i>é</i> v <i>í</i>	36
5. 2. 5. Stejnoslabičné <i>aj</i>	49
5. 3. Souhláskové jevy	50
5. 3. 1. Záměna <i>s-š</i>	50
5. 3. 2. Ztvrdnutí měkké souhlásky	51
5. 3. 3. Zjednodušování souhláskových skupin, splývání souhlásek	52
5. 3. 4. Zánik souhlásky ve skupině různých souhlásek	53
5. 3. 4. 1. Vysouvání nebo odsouvání hlásek	53
5. 3. 5. Změny související s vývojem pobočných slabik	55
5. 3. 6. Přechodné souhlásky	55
5. 3. 7. Záměna <i>t</i> a <i>d</i>	55
5. 3. 8. Další souhláskové změny v proudu řeči	56
5. 3. 9. Anticipace měkkosti	56
5. 3. 10. Dílčí závěr	57
6. Tvarosloví	60
6. 1. Skloňování	60
6. 1. 1. Deklinace substantiv	60
6. 1. 1. 1. Maskulina	61
6. 1. 1. 2. Feminina	71
6. 1. 1. 3. Neutra	75
6. 1. 1. 4. Skloňování jmen cizího původu	77

6. 1. 2.	Jmenné skloňování adjektiválií	78
6. 1. 3.	Složená deklinace	81
6. 1. 4.	Zájmenná deklinace	82
6. 1. 4. 1.	Bezrodá zájmena	82
6. 1. 4. 2.	Rodová zájmena	83
6. 1. 5.	Sjednocování plurálových koncovek adjektiv, zájmen a číslovek ...	87
6. 2.	Časování	89
6. 2. 1.	Charakteristika slovesa	89
6. 2. 2.	Atematická slovesa	90
6. 2. 3.	Tematická slovesa	91
6. 2. 3. 1.	Tvary z kmene přítomného	91
6. 2. 3. 2.	Tvary z kmene minulého	96
6. 3.	Stupňování adjektiv a adverbíí	100
6. 4.	Dílčí závěr	101
7.	Lexikum	102
7. 1.	Slovní zásoba vymezená časově	102
7. 2.	Dobová slova včetně přejímek starších i novějších	103
7. 3.	Slova všeslovanská a staročeská	105
7. 4.	Slovní zásoba vymezená příznakem expresivnosti	109
7. 4. 1.	Expresivní výrazy deminutivní	109
7. 4. 2.	Expresiva jiného typu	110
7. 5.	Některé další slovotvorné zvláštnosti	112
7. 6.	Obrazné prostředky ve slovní zásobě autora	119
7. 6. 1.	Přirovnání	119
7. 6. 2.	Frazeologické jednotky	120
7. 7.	Dílčí závěr	123
	Závěr	124
	Příloha	132
	Seznam použité literatury	133
	Seznam rozšiřující literatury	135

ÚVOD

Téma diplomové práce se týká především jazyka, kterým jsou příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů psány. Ke čtenáři se většinou dostávají díla psaná vytříbeným jazykem. Jindřich Hýzrle z Chodů se vyjadřuje živě, jeho dílo je čtivé, ale je to jazyk běžně mluvený. Poskytuje však možnost utvořit si obraz o skutečném stavu tehdejší dobové češtiny a zároveň i o specifickém způsobu vyjadřování některých příslušníků české šlechty. Řada z nich pobývala valnou část svého života na evropských dvorech nebo u panovnického dvora, kde se hovořilo hned několika módními jazyky. Hýzrle, stejně jako mnoho jiných šlechticů, strávil dětství a mládí v cizině. Pobýval tam častěji než v rodné zemi. Není tedy divu, že se lépe vyjadřoval v cizích jazycích nežli v rodné řeči.

Osobnost Jindřicha Hýzrla reprezentuje skupinu nižší české šlechty, jíž nebývá v odborných publikacích věnována taková pozornost, kterou by si zasloužila. Tato situace se ovšem mění. V posledních letech vzniklo několik prací, které se věnují osobnosti a dílu Jindřicha Michala Hýzrla. Jedná se o práce, které nám umožňují pohled do běžných i svátečních dnů renesančního šlechtice z pohledu historiků: V. Bůžek, *Rytíři renesančních Čech*, Praha 1995; M. Koldinská, *Každodennost renesančního kavalíra*, Praha 2004; L. Petráňová, In: *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů, Příběhy z dob mušketýrů*, Praha 1979. Badatelský zájem se ovšem neomezuje pouze na uchopení historických skutečností. Předmětem zájmu jazykovědců se stal také způsob vyjadřování a slovní zásoba Jindřicha Michala Hýzrla. V posledních letech se jazykovou stránkou díla Jindřicha Hýzrla z Chodů zabývala např.: M. Janečková, *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Michala Hýzrla z Chodů*, In: P. Nejedlý – M. Vajdlová (edd.): *Verba et historia*, Praha 2005, vznikly diplomové práce (M. Jirásková, *Přejatá slova ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*, České Budějovice 2006, L. Rychnovská, *Jazykový rozbor díla Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Brno 2006). Zájem o Jindřicha Hýzrla vznikl už dříve, jak dokládají starší práce (V. Florian, *Jindřich Hýzrle z Chodů*, 1911-1912, L. Peřich, *Jindřich Hysrle z Chodů „Cesta po Horní říši“*, Řád 8, č. 8, 1942, s. 400-407, L. Peřich, *K článku Cesta po Horní říši*, Řád 8, č. 8, s. 436-437, M. Sobotková, *Specifické znaky memoárů Jindřicha Hýzrla z Chodů*, In: AUPO. *Studia bohemia VII*, 70, 1996.

V předkládané diplomové práci je pozornost soustředěna především na jazykový rozbor díla. Ke stěžejní, praktické části práce je připojena kapitola pojednávající o

životě Jindřicha Hýzrla z Chodů. Je tomu tak proto, že nelze popisovat Hýzrlův osobitý jazykový projev bez seznámení se s životní cestou autora, jeho zkušenostmi a mírou vzdělání, jakého se mu dostalo. Kapitola má přiblížit jednak život samotného autora, jednak má sloužit k lepšímu pochopení životního cyklu renesančního člověka a důvodů, které vedly šlechtice k výběru budoucí kariéry. Pro práci s textem považuji za nutné učinit poznámku o úpravě edice, o případném přizpůsobení textu dnešnímu pravopisnému úzu. Zmíním se rovněž o tehdejších jazykových normách a nejvýznamnějších kodifikačních příručkách. Výsledky rozboru sledovaného textu, které uvádím v jednotlivých kapitolách, srovnávám s názory soudobých autorů Jana Blahoslava, Jana Amose Komenského, Václava Jana Rosy a autorů *Gramatiky české* B. Optáta, P. Gzela a V. Filomatesa.

Předmětem práce bude posouzení jazykového projevu příslušníka drobné šlechty. Zaměřím se na hláskoslovné a tvaroslovné jevy, které vykazují příznakové rysy. Pozornost bude věnována rovněž lexikální rovině textu. Stranou ponechám podrobnější rozbor přejatých slov, neboť přejímky v díle Jindřicha Hýzrla byly podrobně popsány v již zmíněném článku M. Janečkové a v diplomové práci M. Jiráskové. Syntaktickými jevy se zabývat nebudu. Zkoumaný materiál je natolik bohatý, že by syntaxi mohla být věnována další diplomová práce. K samotnému textu bude připojena řada příkladů, které doloží zkoumaný jev v širším kontextu. Některé jevy jsou podloženy číselnými údaji, které nám pomohou ozřejmit, do jaké míry Hýzrle daný jev užíval.

V kapitole Hláskosloví budou posouzeny samohláskové a souhláskové změny. Pokusím se zjistit, zda Hýzrle zachovával tradiční podoby, nebo se od nich častěji odkláněl. V následujícím oddíle budou probrány příznakové tvaroslovné jevy v textu. V lexikální rovině textu podrobím rozboru především dobová, ale také staročeská a všeslovanská slova, která v dnešní době chápeme jako archaismy. Přiřadím také slovtvorné zvláštnosti a frazeologické jednotky.

Při analýze se opírám o kritickou edici *Příběhů Jindřicha Hýzrla z Chodů*. Teoretické poznatky jsem čerpala především z dostupných historických mluvnic, odborných článků, etymologických a staročeských slovníků, které jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Diplomová práce má za úkol zhodnotit češtinu, kterou užíval Jindřich Hýzrle, poukázat na specifické rysy v jeho vyjadřování. Hýzrlův pobyt mimo Čechy způsobil nedostatečné poznání spisovné podoby českého jazyka. Autorova neznalost spisovné

češtiny nám umožní nahlédnout do jazykového projevu, který je ovlivněn mluvenou formou jazyka.

Při analýze textu i jednotlivých tvarů kombinuji deduktivní (od obecného k jednotlivému) a induktivní metodu (od jednotlivého k obecnému), bohatě využívám konfrontační a komparativní metodu. Můj přístup k textu ze 17. století jako výsledku určitého jazykového vývoje je diachronní, ale zároveň také synchronní, pokud sleduji dobové zvláštnosti Hýzrlova jazyka.

1. Osobnost Jindřicha Hýzrla z Chodů

Tato kapitola je věnována osobnosti Jindřicha Michala Hýzrla z Chodů a jeho životním osudům. Jindřich Hýzrle z Chodů není příliš známou osobností. Na poli politických dějin se příliš neprosлавil a do povědomí širší, neodborné veřejnosti nevstoupil. Proto považuji za nutné alespoň stručnou formou přiblížit prostředí, z něhož Hýzrle pocházel, v němž žil a jež ovlivňovalo jeho život. Základní informace o osobnosti Jindřicha Michala Hýzrla jsem získala v publikaci V. Bůžka *Rytíři renesančních Čech*.

Rod, z něhož mladý šlechtic pocházel, patřil do nižší šlechtické vrstvy, která většinou nevlastnila velké movité i nemovité statky, z kterých by plynul dostatek peněz, tolik potřebných k slušné obživě, reprezentaci a také k možnosti poskytnout dětem patřičnou výchovu a vzdělání. Jak víme z dobových dokumentů, Jindřich Michal Hýzrle z Chodů obdržel rodové sídlo až po smrti svého strýce. Nikdy však nebyl typem hospodáře, kterému by vyhovoval život na venkově. Lákaly jej spíše daleké krajiny a válečná vřava v období, kdy se Habsburkové dostali do války s Turky.

Jindřich Hýzrle z Chodů se narodil roku 1575, dva roky po svatbě svých rodičů Kryštofa Hýzrla z Chodů a Lidmily rozené Robmhapové ze Suché. Jelikož byl prvorozeným synem, staly se křtiny malého Jindřicha významnou a velkolepou událostí. Na slavnost bylo pozváno mnoho vysoce postavených osob, mezi nimi nejvyšší purkrabí Vilém z Rožmberka, rada komorního soudu Adam Slavata z Chlumu, místopisár Vilém Malovec z Malovic a řada dalších pánů, rytířů a měšťanů. Kryštof Hýzrle pečlivě vybíral kmotry pro svého syna, jelikož dobré společenské postavení kmotrů slibovalo malému šlechtici řádnou dvorskou výchovu.

Od sedmi let Jindřich pravděpodobně navštěvoval jednu z městských škol poblíž rodné tvrze Zálezly na jihu Čech. Roku 1584 se otec Kryštof Hýzrle obrátil na Jana z Pernštejna, významného vojevůdce a císařského generála, s žádostí, aby Jindřichovi zprostředkoval pobyt na nějakém významném velmožském dvoře, kde by si mladý Jindřich osvojil umění dvorského chování, naučil se jazykům a umění vojenství. Na doporučení Jana z Pernštejna odchází Jindřich Hýzrle roku 1587 ke dvoru rakouského arciknížete Arnošta Habsburského do Vídně. Zde Jindřich coby páže studoval, čerpal zkušenosti a připravoval se na kavalírskou cestu po Evropě. Kavalírské cesty byly mezi mladými šlechtici velmi oblíbené. I otcové doufali, že jejich synové skutečně spolu s dalšími mladými šlechtici cestu, na které by poznávali cizí dvory a čerpali politické,

vojenské, dvorské, ale i životní zkušenosti. Ve Vídni Jindřich studoval latinu, němčinu, italštinu, francouzštinu i španělštinu. Víme, že v dospělém věku byl schopen domluvit se i maďarsky a polsky.

Jako člen doprovodu Arnošta Habsburského se vydal na cestu do Španělského Nizozemí, kde se habsburský arcikníže usídlil v Bruselu a v letech 1593 až 1595 zde působil jako místodržitel. Za pobytu na bruselském dvoře Arnošta Habsburského vrcholila dvorská výchova Jindřicha Hýzrla z Chodů. Sám autor nás ve svých Příbězích informuje o tom, co zahrnovala dvorská výchova.¹ Ukázka z díla nás informuje o způsobech trávení volného času. Velmi populární byly rytířské hry. Jednou z nich bylo běhání či honění kroužku. Tato hra byla mezi šlechtou na sklonku 16. a v 1. pol. 17. století snad nejoblíbenější a nejfrekventovanější zábavou urozených mužů.² Z dvorského pážete se stal právoplatný dvořan rakouského arciknížete. Renesanční šlechtic měl, co se týče jeho budoucí kariéry, několik možností. Někteří usilovali o zakotvení u panovnického dvora, což s sebou v případě úspěchu neslo vlivné postavení. Někteří netoužili po dvorské kariéře, uchýlovali se na svá panství, věnovali se správě svých statků. Mezi renesanční šlechtou existovaly osobnosti, kterým byly cizí oba nastíněné modely kariéry a dávaly přednost bojišti před klidným a bezpečným prostředím dvora a domova. Takovou osobností byl Jindřich Hýzrle, kterého lákal vojenský život. Ve svých pamětech poznamenal, že už od dětství *velikou chut a mysl krýksmanství měl*.³ V Bruselu jej zastihly zprávy o tureckém obléhání Rábu, a proto Jindřich nelenil, vyžádal si souhlas arciknížete Arnošta k opuštění Španělského Nizozemí a vrátil se do Vídně. Do bojů na podzim roku 1595 nezasáhl. Čas trávil na své rodné tvrzi v Zálezlích a na jaře 1595 se zdržoval u dvora Rudolfa II. v Praze. Teprve roku 1596 vstoupil do žoldněřského vojska Viléma Trčky z Lípy a zapojil se do bojů na uhersko-tureckém pomezí.

---

¹ *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, edd. V., Petráčková, J., Vogeltanz, Praha 1979, dále jen *Příběhy* (1979), s. 33. *Při kderémžto dvoře 22 jinejch edlknobů (vzáctnejch a vznešenejch rodů synové) byli, kderéžto Jeho Milost arciknížetecí ráčil dáti na svůj náklad všelijakejm ctnostem, rytírskej m kratochvílem vyučovati. Totiž předně liternímu umění latinského, vlaského, španělského a francouzského jazyka, jak kdo k tomu chut měl. Potom také rejtarstvu, šermování, na kůn skákání, tancování, kroužku a kvintáně honění, též pěšky i na koni turnýrovati a dlouhej špís zvíhati.*

² Hra čerpala inspiraci v dávných rytířských kláních. Její princip byl jednoduchý. Jezdec projížděl po vyhrazené dráze a musel kopím strhnout ve výšce zavěšený kroužek. Hra byla velkolepou podívanou. Vítěz obdržel z rukou přítomných aristokraterk cenu, o jejíž podobě rozhodoval hostitel. Konání podobných her bylo prestižní záležitostí. Hostitel i aktéři hry je chápali jako způsob reprezentace. M., Koldinská, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha 2004, s. 78-79.

³ *Příběhy* (1979), s. 51. *Majíce já pak velikou chut a mysl krýksmanství, obzvláštně proti nepříteli Turku abych se potřebovati dal, umínil sem se na někdeej rok od Jeho Milosti vyprositi a svého štěstí košťovati.*

Roku 1597 se Jindřich Michal Hýzrle z Chodů oženil s Annou Šanovcovou ze Šanova. Z jejich manželství vzešly děti Zuzana Kateřina, Kryštof Vratislav, Marie Lukrécie, Estera, Lidmila Polyxena, Karel, Leopold a Václav. Pět dětí se nedožilo dospělého věku. Po smrti první manželky se oženil znovu. Do stavu manželského vstoupil celkem třikrát. Již roku 1603 se však Hýzrle vrátil zpět do krýksmanských služeb. Sloužil mimo jiné pod vedením císařského generála Basty. Zde se setkal s Albrechtem z Valdštejna, s nímž se z pověření generála Basty vydal na tajnou cestu do Prahy k císařskému dvoru pro peníze, které chyběly na výplatu žoldu vojákům.

Roku 1606, kdy bylo uzavřeno dočasné příměří, vydal se Jindřich Hýzrle po krátké návštěvě rodiny na výpravu po dvorech evropských velmožů. Navštívil Mnichov, Augšpurk, Stuttgart, Štrasburk, Nancy, Paříž, Normandii, anglický Dower a v neposlední řadě Londýn. Zde se zdržel několik měsíců. Z Anglie zamířil do Antverp a do známého Bruselu.

V průběhu roku 1610 se Jindřich seznámil s arciknížetem Leopoldem, biskupem pasovským a štrasburským. Toto přátelství se mu stalo záhy osudným. Když roku 1611 vpadla pasovská vojska do Čech, nařkli čeští stavové Hýzrle ze zrady a obvinili jej, že jako stavovský zbrojmistr vydával pasovským vojákům při jejich útoku na Prahu část stavovské munice. Na dva měsíce byl s celou rodinou zadržen a za své jednání si vysloužil trvalou nedůvěru českých šlechticů. Nový český král Matyáš naopak ocenil Hýzrlovu službu a z rytířského stavu jej povýšil do stavu říšských svobodných pánů. Časté cesty a pobyt na Leopoldově pasovském dvoře, který byl spojen se značnými finančními náklady, dolehly silně na rodinnou pokladnu. Hýzrle byl donucen rozprodat české statky.

Roku 1618 propuklo povstání českých stavů a Jindřich Hýzrle stanul na straně Habsburků, rozhodnut hájit císařské zájmy. Loajalita vůči Habsburkům mu vynesla roku 1628 povýšení mezi příslušníky panského stavu v Čechách.

Jindřich Hýzrle z Chodů se dožil úctyhodných 91 let. Zemřel na jaře roku 1665.⁴

2. O vzniku díla Jindřicha Hýzrle z Chodů

Paměti Jindřicha Hýzrle z Chodů jsou souborem vzpomínek, v nichž se vrací do let, která strávil na dvorech evropských velmožů a na evropských bojištích, na nichž se

---

⁴ V., Bůžek, *Rytíři renesančních Čech*, Praha 1995, s. 70-79.

odehrávaly boje s tureckou říší. Jeho paměti vznikaly s časovými odstupy. Sepisování pamětí se oddával ve chvílích, které trávil na rodinném sídle se svou rodinou.

Jindřich Hýzrle sám zmiňuje čtyři rukopisy. Do dnešní doby se ovšem dochovaly pouze dva rukopisy, které obsahovaly autorovy memoáry a pojednání o zemské obraně.⁵ Autor vytvořil českou i německou verzi pamětí.

Dokončení české verze pamětí je datováno do roku 1614. Tato verze zachycuje životní osudy mladého Hýzrle od „*děinství svého*“, jak sám podotýká.⁶ Je dovedena do roku 1607, tedy do doby, kdy bylo autorovi 32 let. K sepsání jednotlivých poznámek se Hýzrle odhodlal až ve čtyřiceti letech.

Německá verze vznikala podle slov autora od roku 1612 a autor v ní poznamenal životní osudy od roku 1586, tedy „*od jedenáctého roku věku svého*“.⁷ Zápisky německé verze dokončil v již pokročilém věku. V německé verzi pamětí se zmiňuje: *Když jsem byl pak už několik měsíců vdovcem, napomínali mě moji příbuzní, abych se na sklonek svých dnů ještě oženil, to už mi dobrých 69 let bylo, že by mi rádi ještě jednu urozenou ženitbu zařídili.*⁸ Jelikož se jedná o poslední kapitolu a autor v ní ve stručnosti rekapituluje zbývající léta svého života, lze se domnívat, že německá verze dostala svou konečnou podobu někdy v době, kdy Hýzrle oslavil sedmdesáté narozeniny.

Datování rukopisu německé verze činí určité potíže. Z obsahu je na první pohled zřejmé, že rukopis nemohl vzniknout celý roku 1612, kam se v titulu hlásí. Opisy majetkových smluv a rodinné zápisky na konci díla jsou z doby Hýzrlova stáří. To vedlo F. M. Bartoše k závěru, že datum na titulním listu německé verze pamětí je spíše písarský omyl a mělo by znít asi 1652. Z nových poznatků o díle Jindřicha Hýzrle z Chodů lze přece jen uvažovat o roku 1612 jako o době vzniku. Hýzrle se kolem roku 1611 vrátil domů z pasovských služeb a byl nucen uchýlit se do ústraní. Měl tedy dostatek času k sepsání pamětí. Roku 1613 opět vstoupil do služeb Leopolda Pasovského. Po návratu k rodině roku 1614 začal pracovat na české verzi pamětí.⁹

---

⁵ V německé verzi memoárů uvádí, že obě dnes neznámá díla jsou uložena v jeho knihovně.

⁶ *Příběhy* (1979), s. 25. *Život, v němž se někde jízdy a tažení, které sem já, Jindřich Hýzrle, svobodnej pán z Chodů, činil. Též způsob všeho života mého, co sem sobě od dětinství svého pro paměť rodu svému, dědicům a budoucím mejm poznamenával a do těchto kněh svou vlastní rukou vepsal a figurami ozdobil dal. Léta Páně 1614.*

⁷ *Příběhy* (1979), s. 169. *Knih o cestách a o životě, kderou jsem já, Jindřich Hýzrle z Chodů, od jedenáctého roku věku svého léta 1586 vedl, kresbami vyzdobil a nyní léta 1612 znovu napsat dal.*

⁸ *Příběhy* (1979), s. 372.

⁹ Obě rukopisné verze vyšly poprvé tiskem v nakladatelství Odeon roku 1979. Předlohou pro českou verzi byl rkp. sign. A 215, pro německou rkp. sign. VI A 12, oba uložené ve Státním ústředním archivu v Praze. J., Petráň, *Geneze Hýzrlova literárního díla*, In: *Příběhy* (1979), s. 381-382.

Vzájemný vztah obou verzí je volný. Autor se nejspíše opíral o stejnou předlohu, zápisník či deník. Tam, kde se obě verze časově překrývají, najdeme zhruba stejný obsah. Jeho literární podání v obou verzích je však poněkud odlišné. Vyšší historickou hodnotu má německá verze, která předkládá Hýzrlovy memoáry v úplnosti, zatímco česká verze obsahuje pouhý časový zlomek.¹⁰ Pro námi stanovený cíl je zajímavější česká verze pamětí.¹¹

3. Úprava edice

Je důležité vědět, jakým způsobem byla edice příběhů Jindřicha Hýzrla z Chodů zpracována, abychom z ní mohli vycházet. Edice není, jak zmínila autorka poznámky o edici české verze, z hlediska historického bádání kritickým vydáním díla. I přesto však využívá postupů pro zpracování kritické edice.

V textu bylo nutno mnohé upravit nebo přímo opravit. Z rukopisu nejsou přejímány úvodní poznámky, vysvětlivky a některé marginální poznámky pozdějšího data. Čitelné škrty uvnitř textu do tohoto vydání zařazeny jsou, nečitelné byly naopak vypuštěny bez zvláštního upozornění nebo poznámky pod čarou. Autoři edice rovněž vypustili číselná označení odstavců nebo počátku nových kapitol s odkazem na to, že Hýzrle byl v tomto směru nedůsledný a často chyboval. Autoři dále rozepisují zkratky jako *p.* (*pán, pan*), *J. M.* nebo *Jeho M.* (*Jeho Milost*) aj. Autor textu užívá zastaralý pravopis (psaní slova *Bůh/Buoh*). V písmu není vůbec, pokud nejde o psaní *j* místo *í* (také není zcela důsledné), označována kvantita, proto ji dosazují autoři ediční úpravy podle dnešního úzu. Dobová pravopisná pravidla se uplatňují také v rozkolísaném psaní předložek a předpon *s, z*, v používání velkých písmen, jak u apelativ, tak i u vlastních jmen osobních a zeměpisných. Vlastní jména autor často uvádí ve zkomoleném tvaru. Dále byla opravena shoda *y-i* u sloves, autoři edičního zpracování textu nahrazovali *y* ve skupinách *ey, ay* > *ej, aj*, a to hlavně u slov německého původu, ale i u slov českých. Ve slovech jako *rejement* přepisují *g* jako *j*. S určitými omezeními byla přizpůsobena dnešním pravidlům interpunkce.

Text je prosycen slovy přejatými z cizích jazyků. Z velké části spadají tato slova do vojenského slangu a dvorského žargonu. Tato slova užívá autor jednak v podobě odpovídající dobovým zvyklostem, jednak v podobě, o níž se domníval, že je správná.

---

¹⁰ J., Petráň, *Geneze Hýzrlova literárního díla*, In: *Příběhy* (1979), s. 384.

¹¹ Stěžejní pro náš výzkumný cíl je česká verze. Německou verzi ponecháváme stranou, protože byla přeložena podle pravopisného úzu a zvyklostí dnešní doby.

Pravopis cizích slov je v edici částečně upraven, latinské sentence jsou přepisovány podle pravidel pro vydávání latinských textů z té doby.

Autoři edice ponechali kolísání typu *lantkrabě/landkrabě* aj. Hýzrle píše přítomné tvary slovesa *býti* v zásadě bez náslovného *j*. V tomto případě je původní psaní ponecháno. Zájmeno *já* je přizpůsobeno dnešnímu pravopisnému úzu. Hýzrlův jazyk se často vymyká pravidelné větne vazbě. Žádnou z odchylek a nepravidelností větne stavby autoři edice neopravují.¹²

4. Snahy o kodifikaci českého jazyka

V období humanismu se stále častěji ozývaly hlasy, které vzývaly k oživení českého jazyka. Tato skutečnost korespondovala s možností využití knihtisku. S pomocí knihtisku bylo možné rozšiřovat okruh čtenářů. Kniha, byť byla drahou a luxusní záležitostí, přestala být přístupná pouze privilegovaným vrstvám.¹³ Před vynálezem knihtisku byly texty ručně opisovány v tzv. skriptoriích vyškolenými písaři, kteří pocházeli převážně z řad duchovenstva. Tento způsob byl značně namáhavý a zdlouhavý. Se vznikem knihtisku kniha začíná postupně pronikat také do šlechtického a měšťanského prostředí.

Bylo zapotřebí stanovit jazykovou normu, ustálit a sjednotit pravopisný úzus. Proto bylo v 16. století vytvořeno několik mluvnic. Mluvnice vznikaly především v prostředí českobratrském. Do jaké míry české mluvnice čerpaly inspiraci v cizích mluvnicích, nevíme. Jisté je, že autoři českých kodifikačních příruček se mohli inspirovat, a to především latinskými mluvicemi. V pozdějších letech vyzdvihují hlavně řečtinu a snaží se dokázat příbuznost českého jazyka s ní. Nejčastěji si všímají především hláskosloví, správné výslovnosti a pravopisu. Soustřeďují se často na tzv. etymologii jazyka. Všichni autoři vyzdvihují český jazyk a snaží se jej zbavit cizích vlivů.¹⁴

Tehdejší mluvnice lze rozdělit na dva typy. Do první skupiny řadíme mluvnice, které se orientují pouze na některé mluvnické jevy. Jedná se o *Grammatiku* Optátovu, Gzelovu a Filomatesovu, dále o *Grammatiku* Blahoslavovu. Druhou skupinu prezentují mluvnice, které se snaží zachytit mluvnický systém češtiny v relativní úplnosti. Tyto

---

¹² V., Petráčková, *Poznámka o edici české verze*, In: Příběhy (1979), s. 392-394.

¹³ Literárním jazykem tehdejší doby byla latina, čeština pronikala do literatury velmi pomalu. Byla chápána jako jazyk nízký, jazyk sedláků. Toto vnímání přetrvávalo až do 19. století.

¹⁴ F., Cuřín, *Vývoj spisovné češtiny*, Praha 1985, dále jen *Vývoj spisovné češtiny* (1985), s. 41.

mluvnice už nesou rysy normativních měřítek. Tyto tendence spatřujeme v mluvnících Matouše Benešovského, Vavřince Benedikti z Nudožer a Václava Jana Rosy.¹⁵

Českému jazyku bylo v 16. století a na počátku 17. století věnováno několik mluvnic, z nichž nejdůležitější jsou tři: *Grammatica česká* autorů Optáta, Gzela a Filomatesa (1533), *Deklarací na Gramatiku českou* od Jana Blahoslava (1571) a *Grammaticae bohemicae libri duo* (tj. Dvě knihy o české mluvnici, 1603) od Nudožerského.

Gramatika Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomatese byla vydána v Náměšti na Moravě roku 1533 a její autoři se opírali o překlad Nového zákona. Význam této mluvnice se projevuje v několika ohledech. Především tu Optát mluví o českém pravopise a snaží se ho ustálit. Filomates se vysmívá slovesným jednoduchým tvarům minulým, užívání pomocného slovesa ve 3. osobě minulého času (nikoli tedy *řekl jest*, ale jen *řekl*). Pomocné sloveso totiž ve 3. osobě zanikalo už ve staré češtině, aorist a imperfektum zanikaly už asi od počátku 15. století. Duál byl sice v úpadku, ale jeho zbytky hlavně u jmen přetrvávaly. V 16. století upadá do zapomenutí a jeho výskyt je ojedinělý.¹⁶ Autoři náměšťské gramatiky duál hodnotili jako „řeč hrubou“ a zbavovali se jej.¹⁷

Vlastní pohled na mluvnické zákonitosti vnesl do českého mluvnictví Jan Blahoslav v své knize *Deklarací na Gramatiku českou*. Blahoslav byl český bratr a byla pro něj typická úcta k starým českobratrským tradicím. Blahoslavova úcta se projevovala nesouhlasem s některými názory mluvnice Filomatesovy. Stěžoval si například, že Filomates navrhuje užívání aoristu a imperfekta. Podobně hájí i pomocná slovesa *jest* a *jsou* ve 3. osobě perfekta. V tvarosloví jen zřídka přijímal v instr. pl. analogickou koncovku *-mi*, občas, zvláště po číslovce *dva*, užíval duálu. Proti staršímu období užíval více složených tvarů adjektiv.¹⁸

V druhé polovině 16. století sílí projevy příslušnosti češtiny ke slovanským jazykům. Tato tendence se projevuje u Matouše Benešovského, řečeného Philonomus. Napsal jednak spis *Grammatica Bohemica* (datován do roku 1577), jednak *Knížku slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum*. Dalším

---

¹⁵ V., Petráčková, *Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.-17. století*, Studia Comeniana et historica 38, XIX, 1989, dále jen *Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.-17. století*, SCeH 38, XIX (1989), s. 28.

¹⁶ Někdy duál přetrvával ve snaze zachovat starý charakter jazyka.

¹⁷ Náměšťskou mluvnici se řídila především tehdejší Morava. Vážil si jí i pražský tiskař Jiří Melantrich z Aventina. Tiskl již *víra, míra, můj dům*. Byl však v tomto počínání z počátku nedůsledný. V., Petráčková, *Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.-17. století*, SCeH 38, XIX (1989), s. 42-43.

¹⁸ V., Petráčková, *Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.-17. století*, SCeH 38, XIX (1989), s. 43-45.

autorem, který upozornil na sounáležitost slovanských jazyků a češtiny, byl Daniel Adam z Veleslavína.¹⁹

První systematickou mluvnici napsal až Vavřinec Benediktin z Nudožer (1603). Autor podal přehled celé soustavy jazyka zřejmě také na základě Bible kralické. V knize shrnul výklad o pravopisu, potom podává přehled tvarosloví a skladby jednoduché věty. Zná však i řeč lidovou, ví o rozšířené změně *y* v *ej*, o běžném úženi *é* v *í*. Hodnotí tvary lidové a spisovné.²⁰

---

¹⁹ Veleslavínova čeština byla chápána jako vzorový jazyk.

²⁰ F., Cuřín, *Vývoj spisovné češtiny* (1985), s. 45-46.

5. Hláskosloví

5. 1. Hláskosloví v 16. století

Do jazyka mnoha autorů tehdejší doby pronikaly hláskoslovné jevy, které se začaly vyvíjet už v 15. století a v této době se dokončovaly, pokračovaly nebo alespoň sílily.

Už na počátku 16. století byla zřejmě dokončena změna *ó* > *uo* > *ú*, jak svědčí psaní *ů* (to schvaloval i Blahoslav). Ve stejné době se dokončovalo úžení *ie* v *í*. Tak se také psalo a tisklo. Obecně se již asi psané *au* vyslovovalo jako *ou*. Změna *aj* v *ej* už byla provedena na počátku století.

Další jevy však do spisovného jazyka pronikaly pomalu. Protetické *v-* se na západní části českého území rozšířilo velmi rychle. Samohláska *é* se zúžila v *í*, ale do spisovného jazyka byl tento jev přijat jen uprostřed slova po měkkých souhláskách, do koncovek pronikal málo. Dlouhé *ý* se v Čechách a na části Moravy měnilo v *ej* a toto *ej* pronikalo i do spisovného jazyka hlavně uprostřed slova, velmi málo na jeho konci. Například autoři *Gramatiky české* neuznávali dvojhlásky *ie*, *uo* a jiné jevy, ale psali už *í*, *ú*, chtěli psát *y* místo *g* ($\Rightarrow j$).²¹ Častý kritik *Gramatiky české* Jan Blahoslav se v hláskosloví rozhodoval pro typ starší. Nepřijímal tedy změnu *ý* v *aj* > *ej* – *pýcha*, nepřijímal protetické *v-* *oči*, úžení *é* v *í* – *krásného*.²²

Jak je patrné, některé změny ve fonologickém systému jazyka, které přímo nesouvisely s pravopisem, se nestaly součástí pravopisné kodifikace. Například diftongizace *ú* > *ou* byla kodifikována, zatímco diftongizace *í* > *ej* nikoli. Kodifikací nebylo podpořeno ani užívání protetického *v-* a úžení *é* > *í*.²³

Důležité poznatky o pronikání samohláskových změn do spisovného jazyka přináší studie J. Poráka *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. století*.²⁴ Porák zkoumal vliv běžně mluvené češtiny v mluvnici Rosově, která pro něj představovala nejvýstižnější obraz soudobého úzu.²⁵ Rosovy výklady mluvnických jevů srovnává s dalšími autory:

²¹ Autory *Gramatiky české* byli Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Filomates. Dílo bylo vydáno roku 1533 v Náměšti na Moravě.

²² F., Cuřín, *Vývoj spisovné češtiny* (1985), s. 52-53.

²³ J., Porák, *Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině*, Slovo a slovesnost XLII, 1981, dále jen *Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině*, SaS XLII (1981), s. 225.

²⁴ J. Porák, *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, Studia Comeniana et historica 1971, č. 2, dále jen *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, SCeH č. 2 (1971) s. 41-48.

²⁵ Václav Jan Rosa, *Čechořečnost* (1672).

s Rosovým současníkem Kocmánkem, autorem her 17. století, s některými díly Jana Amose Komenského a s Gramatikou Blahoslavovou.²⁶

Vývoj souhláskového systému byl dokončen v 16. století. Do této doby se uchovaly mnohé změny, ke kterým došlo v průběhu předchozích staletí. Do 15. století přesahují depalatalizační změny u retnic. Po 14. století se rovněž provedla změna obouretného (bilabiálního) *w* ve *v* retozubné. Ze 14. do 15. století přesahují i některé změny disimilační. Jedná se o změnu *šč* > *št'* (*ješče* > *ješče*, *ščestie* > *št'estie*). Ve 14. století převažuje ještě *šč*, ale objevuje se i *št'*, v 15. století *šč* ubývá a v 16. století převažuje *št'*. Paralelní je také změna *ždž* > *žd'* (*Ždžár* > *Žd'ár*). Po provedení změny *šč* > *št'* došlo k depalatalizaci tohot *št'* v postavení před souhláskami (*ščváci* > *št'váci* > *št'váti*).²⁷

5. 2. Samohláskové jevy

5. 2. 1. Protetické hlásky

Protetickými a hiátovými hláskami nazýváme neetymologické hlásky na počátku slova před vokály, méně před konsonanty. Protetické hlásky vznikaly v absolutním počátku věty po pauze (typickou protetickou hláskou je *h*). K nejstarším protetickým hláskám v češtině patří *h*, které se objevovalo před hláskami *i*, *e*, *o*, *u* a někdy i před *r* a *ř*. Dnes se protetické *h* vyskytuje ve zbytcích v nářečích jihozápadočeských, zvláště na Chodsku (např. *hale*, *hu nás*) a hanáckých (např. *hale*, *habe*, *holica*, *hóské*, *hočitel*).²⁸

Ve 14. století se objevuje protetické *v*- a neustále se šíří. Dnešní územní rozsah je přibližně ze 16. století. Protetické *v*- se vyskytuje v nářečích v Čechách (bez oblasti Doudlebska) a v západní části nářečích hanáckých. Na východní polovině Moravy je *o* bez proteze.²⁹

Protetické *v*- se sice šířilo, jeho výskyt ovšem spatřujeme především v mluveném, lidovém jazyce. J. Porák doložil, že Rosa použití protetického *v*- sice připouští, avšak 90% případů zachovává původní *o*. Kocmánek byl pro používání obou podob. U Komenského se protetické *v*- nevyskytovalo. Blahoslav protetické *v*- používal

²⁶ Závěry J. Poráka uvádíme v jednotlivých kapitolách.

²⁷ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Vývoj mluvnického systému českého jazyka*, Praha 1968, dále jen *Vývoj mluvnického systému českého jazyka* (1968), s. 86.

²⁸ F., Cuřín, B., Koudela, A., Mátl, F., Svěrák, *Vývoj českého jazyka a dialektologie*, Praha 1971 s. 175.

²⁹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986, dále jen *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 98-99.

omezeně ve slovech stylisticky příznakových v lidové mluvě, např. *Ubohý sedláček, vodřel ho ten ukrutný pán co lípu.*³⁰

Ve sledovaném textu se vyskytují četné příklady užití protetického *v-*, a to jak ve tvarech jmenných, tak ve tvarech slovesných. Často se objevuje protetické *v-* u adverbíí. Méně časté příklady jsou doloženy také u číslovek. Hýzrla často vkládal protetické *v-* v pozici před *o*, ale jak vyplývá z rozboru excerpovaného textu, užíval varianty s protetickým *v-* i varianty bez protetického *v-*. Lze říci, že stále převládala u Hýzrla tendence zachovávat tvary s původním *o* bez proteze.

Dokladem tohoto tvrzení je statistický výčet výskytu variant změnou zasažených a variant změnou nezasažených. Celkem lze v textu vysledovat 913 slov, u nichž by se nabízela možnost vložení protetického *v-*. Ve skutečnosti je použito protetické *v-* pouze ve 181 případech. Zbývajících 732 slov zůstalo změnou nezasaženo. Z tohoto čísla je patrné, že Hýzrla protetické *v-* užíval, ale převažovala u něj snaha o zachování původního *o*. Tento fakt však nesmíme vnímat jako snahu o spisovnou formu češtiny, spíše jde o náhodnou skutečnost. Hýzrla nebyl znalý psané češtiny. Své příběhy zapisoval jazykem, který znal pouze v ústní podobě, tudíž si nebyl vědom gramatických zákonitostí. Jednotlivá slova psal ve formě, jaká se mu zdála přijatelná a správná. Proto můžeme najít v jedné pasáži slova s protetickým *v-* i slova v původním tvaru s *o*.

Mezi substantivy převažuje užití protetického *v-* u substantiv mužského rodu. V textu bylo nalezeno 73 dokladů. Nejfrekventovanějším substantivem mužského rodu, u kterého je v náslovné pozici užito protetické *v-* je slovo *oheň* > *vohen* (21 případy), dále *oblak* > *voblak*, *ostrov* > *vostrov*, *obyčej* > *vobyčej*, *otec* > *votec*, *oltář* > *voltář*, *oběd* > *voběd*. V menší míře pak *opad* > *vopad*, *ostatek* > *vostatek*, *obrok* > *vobrok*, *oves* > *voves*, *ocas* > *vocas* aj. Protetické *v-* autor textu užívá také u některých vlastních jmen místních, tzv. toponym, např. *Ostřehom* > *Vostřehom*, *Svatý Ondřej* > *Svatý Vondřej*. Variantu bez protetického *v-* zachovává u vlastního jména německého původu *Otto*.

Z textu bylo vyexcerpováno 59 substantiv, u nichž je zachován původní tvar s *o* v náslovné pozici.

s. 134: *Koňům také z chřípí a z oust vohen velikej plápolal.*

---

³⁰ J. Porák, *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, SCeH č. 2 (1971), s. 45-46.

s. 160: *Předně na velkém paláci u stropu, kderej velmi vysokej jest, byly udělaný voblaky, z nichž 2 skrytý domečky byly a pod nimi byli troje jiný příbytkové voblaky přikrytý.*

s. 70: *Pod týmž městem asi dvoje hony sme naše ležení rozbili a se zašancovali, šífprunk na Adonskej vostrov udělali.*

s. 78: *... na cestě k Vostřehomu, kderá od Budína de, sme se poznali.*

s. 95: *Druhého dne, souce pan Basta oumyslu Svatej Vondřej oblehnouti, svou nejupřímnější cestu tam sme vzali.*

U substantiv rodu ženského nenalezneme protetické *v-* v takovém rozsahu. V textu bylo vyhledáno pouze 19 případů. Nejčastěji se zde vyskytuje substantivum osoba > *vosoba*, a to v 5 dokladech. Dále je doloženo protetické *v-* v případech obálka > *vobálka*, obora > *vobora*, omluva > *vomluva*, ovce > *vovce*, obec > *vobec*, obruč > *vobruč*.

Počet substantiv ženského rodu, která zůstala v původním tvaru s *o* byl vyšší. Bylo jich nalezeno celkem 44.

s. 70: *Tu sebou velikou věc dobytka přihnali, totiž buvolů a vovec mnohonácte tisíc.*

s. 152: *A jest globus mosaznej, B jest měsíc, jak ten svůj běh koná na nebi, tak se tuto taky spatřuje, V jest křišťálovej kroužek nebo vobruč asi z velkého tlustýho palce z tloušti, ten de vokolo všeho globu a jest dutej ...*

s. 146: *Jest vobálka z červenýho aksamitu vokolo hlavy udělaná a zlatejmi hvězdami hustě posázená.*

Také u substantiv, náležejících do skupiny substantiv středního rodu, spatřujeme tendenci k předsouvání protetické hlásky na počátku slova. V textu je zřejmých 17 případů, z nichž nejfrekventovanější je změna oko > *voko* (6), k ní se řadí změna v substantivech odpuštění > *vodpuštění*, obměkčení > *vobměkčení*, obležení > *vobležení*, okno > *vokno*, olovo > *volovo*, ovoce > *vovoce*, obilí > *vobilí*. Situace u neuter je téměř vyrovnaná. S protetickým *v-*, jak již bylo řečeno, bylo nalezeno 17 slov, bez protetického *v-* bylo 23 slov.

s. 34: *A když pak ty žalosti po těch dvouh předních v Pánu Bohu odpočívajících osobách, vobměkčení žalovati přicházelo ...*

s. 142: ...*(když zvíře psům z vočí vyběhne)*...

U adjektiv začínajících na *o-* lze doložit 16 případů použití protetického *v-*, z toho 3 případy pro maskulina, 9 pro feminina a 4 pro neutra, např. u adjektiv typu ohnivý > *vohnivý*, okrouhlý > *vokrouhlý*, okovaný > *vokovaný*, olovněný > *volovněný*, opravdový > *vopravdový*, okolní > *vokolní*, zaobalený > *zavobalený* aj.

Příkladů bez protetického *v-* poskytl text 39, z toho 22 maskulin, 13 feminin a 4 neutra.

s. 48: *Což jistě od vohnivýho nástroje pěkná věc viděti byla ...*

s. 122: *A to všechno do sukně svatý Alžběty zavobalený souce, do země zakopali, tak aby se ty svatý věci zlejm a rouhavejm lidem do rukou nedostaly.*

s. 122: ... *ty nejsvětější hostie byly přitom do volovněný škatulky zamčený a mnoho jinejch svátostí při tom.*

Protetické *v-* mají také tvary participií n-ových a t-ových s počátečním *o*: typu osazen > *vosazen*, opálen > *vopálen*, obit > *vobit*, opatřen > *vopatřen*. V textu jsou 4 příklady pro variantu s protetickým *v-* a 21 příkladů bez protetického *v-*.

s. 141: ... *aby táž tabule neměla dobře vosazena bejti.*

Protetické *v-* se vyskytuje rovněž u zájmen osobních, avšak pouze v jednom případě. Jedná se o zájmeno *on* > *von*. Ve zbývajících 41 případech Hýzrle zachovává důsledně původní tvary s *o* v náslovné pozici.

s. 76: *A von, nemohši se obrátiti ...*

Protetické *v-* se vyskytuje také u číslovek *oba* > *voba*, *osm* > *vosum*, *osmnáct* > *vosumnáct*. Situace u číslovek je podobná jako u zájmen. Autor dává přednost původním tvarům bez *v-*. Původních tvarů bylo nalezeno 17, zatímco tvarů s protetickým *v-* pouze 5.

s. 35: ... *maje v pravé ruce dlouhou zagalii, na vobouch koncích s vostrým železem.*

Přítomnost protetického *v-* je častý jev také ve tvarech slovesných. Lze jej doložit 28 příklady. Mezi nejčastější patří *osaditi* > *vosaditi*, *otevřítí* > *votevřítí*, *očekávati* > *vočekávati*, dále pak *opouštětí* > *vopouštěti*, *obraceti* > *vobraceti*, *ostávati* > *vostávati*, *obtočiti* > *vobtočiti*, *opatřiti* > *vopatřiti*, *oháněti* > *voháněti*. Protetické *v-* autor užívá také ve slovesných tvarech utvořených prefixem *po-*. Tento typ zastupuje sloveso *poobědvati* > *povobědvati*.

s. 55: *My pak, vosadivši naše pevnosti lidem, municí a profanty dobře, z pole sme taky odtrhli a při příležitým čase Jeho Milost ráčil lid ostatní obdankovati a zaplatiti dáti.*

s. 70: *Tu obávajíce se já, aby dobytka nehonili, s nimi sem šarmicloval asi na hodinu, až sem rozuměti mohl, že husaři dobytek vodehnali.*

s. 128: *Třetího dne vobešel sem město na valích vůkol a vůkol, kudy se jíti mohlo, tak abych pevnost města spatřiti mohl.*

s. 160: *A vostával sem tu při dvoře každodenně, Jeho Milosti sloužíce 4 měsíce.*

Podobně je tomu i u slovesných tvarů neurčitých a u slovesných adjektiv od nich odvozených:

s. 34: *A když pak ty žalosti po těch dvouh předních v Pánu Bohu **odpočívajících** osobách, vobměkčení žalovati přicházelo ...*

s. 55: *My pak, vosadivši naše pevnosti lidem, municí a profanty dobře, z pole sme taky **odtrhli** a při příležitým čase Jeho Milost ráčil lid ostatní **obdankovati** a zaplatiti dáti.*

s. 70: *Tu **obávajíce** se já, aby dobytka nehonili, s nimi sem šarmicloval ...*

s. 95: *Turci, pak Tataři a jejich pěchota, to **obtáhši** vokolo jednoho vrchu, nám na hřbet přišli.*

Jak již bylo řečeno dříve, Hýzrle nepsal podle tehdejšího pravopisného úzu, ale podle toho, jak se mu to zdálo být správné. Tato tendence v užití protetického *v-* v náslovné pozici je zřejmá především u sloves. Ve slovesných tvarech autor častěji zachovával původní varianty. Zatímco variant s protezí bylo 28, ve 189 případech Hýzrle ponechal původní tvar slovesa.

Stejně markantní rozdíl byl shledán u adverbíí. Bylo nalezeno 15 adverbíí s protetickým *v-*: *okolo* > *vokolo*, *ochotně* > *vochotně*, *naopak* > *navopak*, *odtad* >

vodtad (8). Poslední jmenované adverbium bylo v textu často užito bez protetického *v-*. Původních, změnou nezasazených adverbií, bylo zjištěno 146.

s. 93: *K čemuž sme všichni vochtně svolili.*

s. 95: *Turci, pak Tataři a jejich pěchota, to obtáhši vokolo jednoho vrchu, nám na hřbet přišli.*

Také předložka *o* byla užívána především ve tvaru bez proteze. Jedná se o 152 případů. S protezí se předložka *o* vyskytuje pouze ojedinele, přesněji řečeno ve 3 dokladech.

s. 143: *... když král jelena nebo daněla vo samotě ležeti vidí ...*

Jak je zřejmé z uvedených příkladů a předchozího výkladu, Jindřich Hýzrle z Chodů neužíval varianty s protetickým *v-* důsledně. Byla nalezena i řada slov, u kterých zachoval původní tvar s *o* bez proteze.³¹

Z textu vyplývá, že Hýzrle znal také protetickou hlásku *h-*. Avšak tato hláska se uplatnila pouze v jediném případě vlastního jména místního Olomouc > *Holomouc*.

s. 114: *Kdež se všech našich 1500 koní do Holomouce sjelo ...*

5. 2. 2. Diftongizace *ú* v *ou*

Diftongizace *ú* v *ou* je jedním z častých samohláskových jevů, který se shoduje se stavem spisovné češtiny. K diftongizaci původního *ú* dochází, jak naznačují doklady, v literárních památkách přibližně koncem 14. století, zpočátku ojedinele a nově vzniklé *ou* je psáno spřežkou *au*.³² Většího rozsahu dosáhla diftongizace *ú* > *ou* v 15. století. Dnešní územní rozsah je podobný jako v 16. století. Změna *ú* > *ou* byla provedena v českých nářečích (mimo jihozápadní okraj, tj. Chodsko, Doudlebsko), dále na Moravě v tzv. nářečích hanáckých (zde později došlo k monoftongizaci *ou* na *ó*), v přechodném pásu mezi hanáckými a východomoravskými nářečími (tj. v nářečí kelečském a v nářečích dolských). V nářečích východomoravských a slezskomoravských diftongizace nenastala.

³¹ Viz předchozí příklady.

³² Doklad *Zakauti* z roku 1337, Regesta Bohemiae et Moraviae IV., vyd. K. J. Erben aj. Emler.

Stejně jako v případě diftongizace *y/i* na *ej* lze i zde uvažovat o možnosti německého vlivu. Nepochybná je také systémová návaznost na změnu *y/i* > *ej*. Diftongizací *y/i* > *ej* byla dána možnost i k diftongizaci *ú* > *ou*.³³

Diftongizace *ú* > *ou* byla v textu Jindřicha Hýzrla z Chodů provedena důsledně. Na počátku slova je diftongizace z dnešního hlediska příznaková.³⁴

Diftongizace *ú* > *ou* počátku slova

Diftongizace *ú* > *ou* na počátku slova zasáhla především substantiva. Četné doklady poukazují také na zmíněný jev u adjektiv a adverbii.

Nejčastěji můžeme tuto tendenci spatřovat u substantiv rodu mužského. Nejfrekventovanějším dokladem s diftongizací *ú* > *ou* v násloví je slovo *úmysl* > *oumysl*. V textu se objevuje v 18 případech. Dále bylo sedmkrát excerpováno u slova *úřad* > *ouřad*. Ostatní substantiva s touto změnou se v textu nevyskytují s příliš velkou frekvencí. Jedná se o následující slova: *úvod* > *ouvod*, *úředník* > *ouředník*.

s. 34: *Po šťastném pak tu sněmovním snešení ráčil Jeho Milost oumyslu bejti do Kraňska jeti a obyvatele té země též navštívit.*

s. 64: *Potom léta 1597, v středu po Božím těle, to jest 11. Junii, na paláce v soudné světnici od Jich Milostí nejvyšších pánův ouředníků a soudců zemskejch vedle starobylého a slavného obyčeje Království českého vyprošena a téhož léta na den svatého Jiljí, 1. Septembris, k stavu svatého manželstva šťastně dodána.*

s. 110: *Vidouce pak Uhři, že proti spravedlnosti boží a pánu svýmu zvítěziti nemohou, souce v zlosti svý rozpálení, oumysl svúj změnili ...*

s. 118: *A na den Obřezání Páně jménem Karel okřtěn a na Hromnice k ouvodu nešen byl.*

s. 140: *Týž ouřad trvá pak na jednom celej rok a jest jich deputýrovanejch k tomu ouřadu 12.*

Substantiva ženského rodu, u nichž dochází k diftongizaci *ú* > *ou* na počátku slova, jsou zastoupena slovem *útrata* > *outrata*, které se v textu vyskytuje v 6 obměnách.

³³ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 110-111.

³⁴ Diftongizace *ú* > *ou* uprostřed a na konci slova byla všeobecně přijata i do spisovné češtiny. Pokud někde došlo na začátku slova ke krácení *ú* > *u*, diftongizace nenastávala. Jelikož Hýzrle neoznačoval kvantitu, dosadili ji autoři ediční úpravy podle dnešního pravopisného úzu.

s. 140: ... *ač snad někdeří taky pro ujítí **ou**trat a velkejch nákladů ...*

Změna **ú** > **ou** u substantiv středního rodu proběhla ve slovech údolí > *oudolí*, úterý > *outerý*, a dále u pomnožného substantiva ústa > *ousta*.

s. 55: ... *z tohoto plačtivého **ou**dolí také se odebrati ráčil.*

s. 65: ... *v **ou**terej po sv. Trojici, ...*

s. 135: *Když se pak ten sloup vozu dohořel, tu Neptuno vohen z **ou**st šel a do 20 raket pustil.*

Ke změně **ú** > **ou** docházelo hojně také u adjektiv. Především jde o adjektiva úpravný > *oupravný*, ústní > *oustní*, útrpný > *outrpný*. Změna se dotkla také participia n-ového účastni > *oučastni*.

s. 74: *Nemohši pak hraběti z ničehož práv bejti, tehdy jej dal ku právu k generálprofousu, kdež na něj bylo ihned **ou**trpný právo puštěno.*

s. 111: *My pak, obávajíce se té noci Tatarů navracení, nedaleko od pasu v Dýrmkrotu, na panství pana Laudy, svý kvartýry sem vzal, kdež nemálo lidu pěšího a **ou**pravného v zámku bylo.*

s. 116: *V tom čase pak, když náš pštolunk vycházel a nic nepřátelského se nadáti nebylo, snesli se opěty nejvyšší se pánem kardinálem na tom, aby mě s **ou**stním poselstvím vedle kredencprýfu (neboližto veřícího listu) k jeho Milosti císaři a pánům stavům Království českého vyslali.*

s.142: *A poněvadž ten čas se přibližuje, že Jeho Milost pana lantkrabí i mě prosí, abychom s jeho traktací nepohrdali a téhož panktytu **ou**častni bejti nápomocni byli.*

Také adverbia prošla zmíněnou změnou. Jedná se o následující adverbia: úpravně > *oupravně*, ústně > *oustně*. Diftongizace se dotkla také adverbíí, u nichž počátečnímu **ú** předchází prefix **z-**, a to *zúplna* > *zouplna*, *zúmyslna* > *zoumyslna*.

s. 117: *Kdež pan kardinál, udělavši z našich 1500 koní co nejpřednějších rejtarů aušus, 800 jízdy sebou vzal a proti Její Milosti **ou**pravně vyjel a na svém biskupství přivítal ...*

s. 51: *Prvé pak než sem odjel, žádal sem audienci, abych se mohl **ou**stně s jeho Milostí rožehnati a za všelikou milost a přijatá dobrodiní Jeho Milosti poníženež děkovati.*

s. 67: *Když tak rejtarstvo svý peníze **zou**plna měli a zmustrování sme byli, já taky svý rejтары **zou**plna měl, 3. dne sme se odtad po mustrunku, totiž po 3. Julii, hnuli a u Komárna naše ležení rozbili ...*

s. 75: *Poněvadž jest se z svědků pana z Trautsmansdorfu to vyhledalo, že jest se on Rupal **zou**myslna na té cestě zdržoval a po zámcích a tvrzích na dary se potloukal, pro což **zou**myslna mustrunk zameškal.*

Diftongizace uprostřed slova

Diftongizace **ú** > **ou** uprostřed slova nebyla příznaková. Dvojhláska **ou** se objevuje také u číslovky *dvě* v instr. pl. *se dvouma*.³⁵ Diftong **ou** je také v adjektivu *vokrouhlý*. V novodobé češtině je diftong v tomto případě na místě, a tudíž je spisovnou variantou. Původní tvar byl *okručný*, který postupně podlehl diftongizaci.³⁶ Podobným případem je substantivum *nouze*.

Diftongizace na konci slova

Na konci slova diftongizace proběhla také a opět byla nepříznaková. Diftong se v textu objevil i v ustrnulém pádovém tvaru slova *večer* (dat. sg. k večeru > *k víčerou*). Diftongizaci **ú** > **ou** podlehl patrně zdložený **ú** v koncovce. K diftongizaci došlo také v deklinačních koncovkách složených adjektiv a zájmen. Hýzrlé již plně nahrazoval původní **ú** diftongem **ou**. Jedná se tvary ak. sg. a-kmenových substantiv, v ak. sg. a instr. sg. u a-kmenových složených adjektiv a zájmen ženského rodu.

s. 33: *... královnu franskou, za dlouhej čas, na modlidbách trvajíce, zůstávala, z tohoto světa povolati ráčil ...*

s. 60: *Pročež také s nemalou ztrátou svejch soldátů odtáhnouti ...*

s. 61: *Však nějakou velmi žalostivou melodii, takže mnohý jejich slzy litovati musel.*

s. 75: *Čehož od pana feldmaršálka domluvou (aby toho více nečinil) odbyl.*

s. 106: *... žádal s tou přitom vejminkou ...*

---

³⁵ V uvedeném příkladu se nejedná o diftongizaci, nýbrž o užití analogického tvaru podle genitivu/lokálu, jak bylo obvyklé v lidové mluvě.

³⁶ Malý staročeský slovník slovo *okručný* neuvádí. Můžeme tak usuzovat podle příbuzných slov *okručle*, -e, f., koule, kulička a adverbia *okručlo*, kolem. J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, dále jen *Malý staročeský slovník* (1978), s. 258-259.

Diftongizaci *ú* > *ou* provedl Hýzrle důsledně. V textu se sice vyskytují případy, kdy Hýzrle ponechal v náslovné pozici dlouhé *ú*, můžeme se ovšem domnívat, že to nebylo autorovým záměrem. Varianty s *ú* v náslovné pozici můžeme hodnotit jako náhodné a ojedinělé (např. *úředník*).

Diftongizace *ú* > *ou* v textu zasáhla celkem 74 slov. Z rozboru vyplývá, že změna *ú* > *ou* je příznaková především v náslovné pozici. Jedná se o 32 případy pro substantiva mužského rodu, 9 případů pro substantiva ženského rodu a o 3 substantiva středního rodu. Změna se týká také adjektiv (6 mužského rodu, 5 ženského rodu a 2 středního rodu). Adverbia byla zmíněnou změnou zasažena v 15 případech. V textu se vyskytuje 1 participium n-ové, u něhož došlo ke změně *ú* > *ou* v náslovné pozici. Uprostřed a na konci slova byla diftongizace běžná, nepříznaková.

5. 2. 3. Diftongizace *y/í* > *ej*

Diftongizace *y/í* na *ej* se začíná projevat v literárních památkách již na konci 14. století.³⁷ V neliterárních památkách jsou doklady ještě starší, a to z konce 12. století a z počátku 13. a 14. století.³⁸ Lze předpokládat, že jde o německou výslovnost našich jmen. Tomuto faktu by nasvědčovala okolnost, že diftongy jsou i tam, kde by neměly být. Dokladů diftongizace postupně přibývá, a to především v 15. a 16. století. Většina literárních památek však zachovává starý způsob psaní s *y/í*, ačkoli v lidovém jazyce byla změna na rozhraní 15. a 16. století na většině jazykového území v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých) nepochybně již provedena. Dokladů s diftongizací postupně přibývá a píší se dílem s *ay* a dílem s *ej*.

Změna byla provedena v nářečích v Čechách (zde, jak se zdá, původně bez jihozápadního okraje), na Moravě v nářečích středomoravských a v přechodném pásu mezi nářečími středomoravskými a východomoravskými (v nářečí kelečském, v nářečích dolských). V nářečích východomoravských a slezskomoravských diftongizace *y/í* > *ej* nenastala.

---

³⁷ K nejstarším literárním dokladům patří doklad *na horách tweych* v překladech proroků Izaiáše, Jeremiáše a Daniela ze sklonku 14. století. Rukopis je uložen v Národní a univerzitní knihovně v Praze. M., Komárek, *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*, Praha 1962, dále jen *Historická mluvnice česká I* (1962), s. 162.

³⁸ Fr. Bergmann uvádí z konce 12. století několik dokladů znění místního jména Týnec (*Teinéz*, Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae. Ed. Gustav Fridrich. Tom. I, II, Praha (1907). Srov. M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 162.

Příčina změny *y/í* > *ej* byla po dlouhou dobu předmětem diskusí. Gebauer se domníval, že na tuto změnu měla vliv německá změna *i* > *ei*. Stejný názor zastával Beer. Naopak s podobným názorem nesouhlasili Trávníček a Trost. Havránek nevyklučuje možnost německého vlivu prostřednictvím česky mluvících německých obyvatel, kteří mohli své artikulační zvyklosti přenášet i do výslovnosti české. Možnost cizího vlivu připouští i Komárek.³⁹ Ten soudí, že dokladů s provedenou diftongizací v průběhu 15., 16. a 17. století přibývá, avšak pomalu. Psané památky většinou zachovávají původní psaní s *y/í*. Podle Komárka nelze soudit podle výskytu *ej* v psaném projevu o postupu této změny v mluveném jazyce. Psaný jazyk se totiž často vzdaloval od jazyka mluveného, lidového.⁴⁰

Diftongizaci *y/í* > *ej* Rosa ve své mluvnici popisuje. Podle něj k diftongizaci dochází především ve kmeni slov, např. *vyvýšený* > *vyvejšený*. Samohláska *i* po souhláskách *c, s, z* se neproměňuje s výjimkami: *nazývám* > *nazejvám*, *cítím* > *cejtím*, *psíček* > *psejček*, *sítí* > *sejtí*. V zakončení adjektiv připouští diftongizaci v absolutním konci slova, např. *českej*, zatímco v koncovkách před souhláskou doporučuje ponechávat původní *y*, např. *českých*. V tom se s ním shoduje Kocmánek. U Komenského se diftongizace v koncovkách neuplatnila. U Komenského je vliv diftongizace patrný pouze u slovesa *bejti*, *bejvati*. Pozorujeme kolísání také u slov *zítřek* > *zejtřek*, *smýšleti* > *smejšleti*, *skryše* > *skrejše*. U Blahoslava je situace podobná. V koncovce se diftongizované *ej* nevyskytovalo. Na základě výzkumu došel J. Porák k názoru, že k pronikání *ej* dochází nejprve ve kmeni slova a je častější než v koncovkách.⁴¹

V díle Jindřicha Hýzrla z Chodů je diftongizace poměrně častá. Máme pro ni dostatek důkazů. Téměř ve všech případech došlo k diftongizaci *y/í* > *ej*. V případech, kde tato změna provedena nebyla, může jít pouze o nedůslednost v diftongizaci.

K diftongizaci *y/í* > *ej* docházelo jak v základu slova, tak v koncovce slova. Existují také příklady, kdy došlo k diftongizaci v předponě slova.

Diftongizace v předponě slova

V předponě substantiva byl patrný vliv diftongizace v případech *výjezd* > *vejjezd*, *výpad* > *vejpad*, *výminka* > *vejminka*, *výmluva* > *vejmluva*, *výplata* > *vejplata*,

³⁹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 107-109.

⁴⁰ M., Komárek, *Historická mluvnice česká I* (1962), s. 162.

⁴¹ J., Porák, *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, SCeH č. 2 (1971), s. 41-43.

výpověď > *vejpověď*. V předponě došlo k diftongizaci *ý/í* > *ej* v 10 případech. Zde byl autor důsledný.

s. 45: *Z kderéhožto města slavnej vejjezd jak na koních, tak i pěšky proti Jeho Milosti se stal.*

s. 40: *On pak častejmi vejpadý nepřátelům veliké škody a újmy činil ...*

s. 54: *... pevnosti s jistejmi vejmkami jim postoupil.*

s. 61: *A když pan nejvyšší ji potěšiti chtěl, tehdy jí sliboval, že ji proti jisté vejplatě s jejími pannami zase od Budína pustiti chce.*

Ke změně *ý/í* > *ej* v předponě slova dochází také u některých adjektiv (výborný > *vejborný*).

s. 70: *... přitáhl Turek do pole se 100 tisíci lidu vejborného.*

Diftongizace v základu slova

V základu slova dochází ke změně *ý/í* > *ej* často u substantiv. Substantiva mužského rodu jsou ve skupině s diftongizací *ý/í* > *ej* zastoupena slovem strýc > *strejc*, dále týl > *tejl*, mlýn > *mlejn*, týden > *tejden*, vlastními jmény místními Rýn > *Rejn*, Brýs > *Brejs*.

s. 44: *Odtad zase kurfírt kolínskej svou cestu k Rejnu Kolínu vzal.*

s. 57: *pan Rudolf z Brejsu*

s. 62: *... že jestli Pán Bůh všemohoucí prostředkem časné smrti strejce mého, urozeného a statečného rytíře pana Jana Hýzrly z Chodův na Cholupicích, Kondraticích a Popovicích z tohoto světa povolati ráčil.*

s. 77: *..., aby mu jazyk tejlem vytažen byl ...*

s. 138: *Poněvadž král ten tejden honiti a z Tibolu vyjeti oumyslu nebyl, ...*

s. 153: *... že se může mlejn udělati, kderej vody, větru ani samotažení by nepotřeboval.*

Ke změně v základu slova dochází také u substantiv ženského rodu, a to např. ve slově pýcha > *pejcha*.

s. 37: *Jistěže mnohejm pejcha v pokoru a nenávist bližního v lásku se obrátila.*

U substantiv řadících se mezi substantiva středního rodu došlo k diftongizaci *ý/í* > *ej* ve slovech *dobývání* > *dobejvání*, *blýskání* > *blejskání*.

s. 61: *Našich také tu při obležení té pevnosti a jí dobejvání přes tři tisíce zhynulo.*

s. 156: ... *blejskání veliké se stalo* ...

Základ adjektiv nebyl většinou přístupný diftongizaci, byl nalezen pouze jediný doklad: *mlýnský* > *mlejnský*.

s. 152: *Ku příkladu pluh, kderejm se voře, že se nikdy nespotřebuje, tím způsobem že mlejnského kamene nikdá ubejvati nemá* ...

U adverbíí se diftongizace projevila v komparativech a superlativech *výše*, *nejvýše*, které jsou zde užity v dobovém tvaru *výšeji*, *vejšeji*, a ve tvaru bez koncového -*e* *nejvýš* > *nejvejš*. Diftong *-ej-* v základu slova *nazítří* > *nazejtří* může mít dvojí původ (jednak ze spojení *za jutra*>*zajitra*> *zajtra*>*zejtra*, jednak z *jutra*>*z jitra*>*zítra*).

s. 76: ... *k konci sem jí přivedl, takže nazejtří k vejpovědi den jmenován byl.*

s. 94: ... *tak souce nepřítel na vrších vejšeji nežli my,* ...

s. 160: ... *tehdy ten jeden domeček nejvejš z oblaků se na zem spustil* ...

Diftongizace *ý/í* > *ej* v základu slova je zastoupena rovněž u sloves. Především jde o verbum *býti* > *bejti*, dále máme doklady pro změnu *ý/í* > *ej* u sloves *smýšleti* > *smejšleti*, *přikrývati* > *přikrejvati*, *dotýkati* > *dotejkati*, *pocítovati* > *pocejťovati*, *hýbati* > *hejbati*, *získati* > *zejskati*, *pokývati* > *pokejvati*, *nepýchati* > *nepejchati*⁴², *pocítiti* > *pocejtiti*, *potýkati* > *potejkati*, *skrýti* > *skrejtí*, *zmýliti* > *zmejlití*, *umývati* > *umejvati*, *zablýskati* > *zablejskati*.⁴³

s. 66: *Ale však poněvadž nechtěl bez toho bejti, to sem k sobě na žádost jeho přijal.*

⁴² *Pýchati*, -*aju*, -*áš*, nedok., být pyšný, pyšnit se, zpupně si vést. J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 412.

⁴³ Hýzrle zakončuje slovesa v infinitivu na -*ti*. Tvar infinitivu neměním a příklady uvádím ve stejném tvaru.

- s. 28: *Blahoslavenou Pannu Marii a všechny milý boží svatý v ty náležitý uctivosti (jakž církev svatá všeobecní křesťanská a katolická smejšleti poroučí) měli.*
- s. 71: *... dohromady vázali a prkny přikrejšvali ...*
- s. 40: *O čemž slyševši já, a čisté památky rodu mého dotejšče ...*
- s. 29: *V štěstí taky aby sobě nepejšchali, tak aby onoho vzáctného poety přisloví ujíti mohli ...*
- s. 49: *... i při těch vzáctnejch dámách velikou chválu a lásku sobě zejšskal.*
- s. 84: *Však nemalou škodu zase také pocejtili.*
- s. 95: *... míníce nás na jejich lid dovésti, hrubě zmejšleni se našli.*
- s. 95: *Pěchota jejich také na utíkání juž oddala a do lesa, kde nejhoušť bylo, svý refugium vzali a na stromy co veveřice, chtěce se skrejšti, lezli.*
- s. 122: *... jak se Pilát umejšval ...*
- s. 140: *... kde se jeden pes s nedvědem nebo s zubrem potejšká.*

Diftongizace *ý/í* > *ej* v základu slova byla provedena téměř ve všech slovech, která této změně mohla podlehnout. V základu slova se diftongizace uplatnila nejmórazněji u slovesných tvarů. Zasáhla 112 sloves, zatímco u substantiv nalézáme 12 případů pro substantiva mužského rodu, 4 pro substantiva ženského rodu a pouze 3 substantiva středního rodu. Diftongizace se dotkla také adverbíí, a to ve 13 dokladech. U adjektiv k diftongizaci v základu slova nedocházelo, v celém textu se objevil 1 případ.

Diftongizace v koncovce slova

K diftongizaci *ý/í* > *ej* dochází především v koncovkách složených tvrdých adjektiv rodu mužského deklinovaných podle vzoru *mladý*. V nom. a ak. pl. se diftongizace neuplatnila. Tvary nom. a ak. pl. tvrdých adjektiv jsou totiž zakončeny na *-í*, *-é*, *-é*, *-á* (*mladí* pro rod mužský životný, *mladé* pro rod mužský neživotný a pro rod ženský, *mladá* pro rod střední). Zde se uplatňuje v rodě mužském neživotném a v rodě ženském úžení *é* > *í*. Pro adjektiva měkkého vzoru *jarní* je typický pro všechny rody stejný tvar na *-í*. Zakončení tvarů gen. sg. všech tří rodů podléhá také úžení *é* > *í*. V ak. sg. se změna *ý/í* > *ej* vyskytuje u maskulin neživotných. Totéž platí pro dat. sg. maskulin a neuter. V lok. sg. adjektiv nastává diftongizace *í* (vzniklého úžením, psáno *ý*) v *ej*, takže vzniká zakončení na *-ejm*. Instr. sg. maskulin a neuter je změnou *ý* > *ej* zasažen také, vzniká zakončení na *-ejm*. Plurálové tvary podléhají ve všech pádech

s výjimkou nom. a ak. také diftongizaci *ý* > *ej*. V gen. pl. adjektiv je typická koncovka – *ejch*, v dat. pl. je přítomna koncovka –*ejm*, lokálová koncovka je –*ejch*, instr. pl. končí na –*ejmi*. Objevuje se také varianta s duálovou koncovkou –*ejma*.

Zakončení na –*ej* v nom. sg. maskulin:

Úvodní list: Život, v němž se obsahují někderé jízdy a tažení, kderé sem já, Jindřich Hýzrle, svobodnej pán z Chodů, činil.

s. 70: *Mezi nimiž byl Švarcšrajbr, jeden velikej rebel císaře tureckého a udatnej soldát.*

s. 98: *A nic více nežli jeden selskej dvorček na celou kompanii jednomu každému se dostalo.*

s. 111: *... až by čerstvej lid do pole přitáhl ...*

s. 114: *A tak jeden každej maje svou záplatu ...*

Zakončení na –*ejch* v gen. pl. všech rodů:

s. 27: *... i z mnohejch majestátů ...*

s. 27: *... od Jich Milostí císařů římských a králův českejch a slavnejch pamětí nadanejch, památek hodnejch nacházím ...*

s. 53: *... a mnoho řískejch knížat na říském sněmě pospolu shromážděných naši.*

s. 69: *A bylo mi od našich 1000 koní ještě aušus 300 vejbornejch koní pod mou kompanii ...*

s. 76: *... a vedle příčin oznámenejch jeho ...*

s. 123: *... mísu čerstvejch limanů ...*

Zakončení na –*ejm* v dat. pl. všech rodů:

s. 27: *... králům českejm a císařům římskejm ...*

Zakončení na –*ej* v ak. sg. maskulin:

s. 69: *... na strom jedlovej vlísti*

s. 71: *Majíce pak nepřítel na své straně nevelkej ostrůvek a velikou armádu na vodě ...*

s. 72: *... v dobrej šlachtordnunk uvedl ...*

s. 72: *(... lid na větším díle obnaženej a velmi zle armírovanej, však statečnej) trefili.*

s. 74: *... uhlídal mu zelenej a bílej pantl tři prstu z šíři drobet z kapsy vykougati.*

s. 113: *A tak vyčavši čas příhodnej, odtad sme vytáhli ...*

Zakončení na **-ejm** v lok. sg. maskulin:

s. 148: ... *maje já jednoho dobrého kavalíra známého při dvoře královsk**ejm** ...*

Zakončení na **-ejch** v lok. pl. všech rodů:

s. 27: ... *při mno**hejch** našich předcích; na mnoha jine**jch** místech ...*

s. 139: *Ten způsob se pak ve všem Engelandu po zámcích královsk**ejch** zachová ...*

s. 140: ... *birýtky jejích červené na hlavách jezuvitsk**ejch** nápodobné.*

Zakončení na **-ejm** v instr. sg. maskulin a neuter:

s. 48: ... *bobkove**jm** věncem okolo hlavy opásanej ...*

s. 52: ... *aby Vaše arciknížecí Milost me**jm** milostive**jm** pánem bejti zůstati a mě sobě milostivě poručeného učiniti ráčila.*

s. 54: *Vtom pan z Rožmberka s česk**ejm** vojskem přitáhl.*

s. 71: ... *čerstve**jm** lidem vosadili ...*

Zakončení na **-ejmi** v instr. pl. všech rodů:

s. 28: ... *proroky a doktory svate**jm**i i zázraky mnohými ...*

s. 45: *A to příčinou tou, že ulice byly mnoha světly a vohňove**jm**i nástroji ozdobený, ...*

s. 54: ... *s jiste**jm**i vejminkami ...*

s. 74: ... *zase asi s 20 hajduky, však na větším díle zraně**jm**i, přepravili ...*

Zakončení na **-ejma** podle duálové deklinace v instr. pl. všech rodů:

s. 151: ... *před tolika mnoha učene**jm**a, pobož**jm**a a vznešene**jm**a lidma skrejti ...*

Z předchozích příkladů je patrné, že diftongizace *ý/í > ej* můžeme nejčastěji spatřovat u deklinačních koncovek adjektiv. Dokladem mohou být i následující číselná vyjádření. Z celkového počtu 965 slov, která v koncovce zasáhla změna *ý/í > ej*, lze 694 příkladů najít u přídavných jmen, a to 606 příkladů u adjektiv mužského rodu, 67 u adjektiv ženského rodu a 21 u adjektiv středního rodu. U zájmen došlo ke změně u 246 slov, z čehož nejvýrazněji proběhla diftongizace u zájmen mužského rodu (223 dokladů). U zájmen ženského rodu se projevila diftongizace v 17 slovech a u zájmen středního rodu pouze u 6 slov. Zmíněný jev se uplatnil také v deklinačních koncovkách číslovek (24 číslovek mužského rodu, 1 číslovka rodu ženského).

V textu byla vysledována také slova, která autor ponechal v původním starším tvaru. Skupina slov, která zůstala nezasazena diftongizací, však není příliš početná. V zásadě lze říci, že Hýzrle prováděl diftongizaci *y/í* > *ej* důsledně. Původní tvary zachovával pouze u některých adjektiv v nom. sg. maskulin (*mnohý, pěkný, těšínský*), v instr. sg. maskulin (*polským, německým*), v instr. pl. neuter (*velikými*). Původní tvary byly zachovány také u zájmen, a to v nom. sg. maskulin (*žádný*), v gen. pl. maskulin (*svých*), dat. pl. feminin (*svým*) a v instr. pl. feminin (*svými*). Jedná se o skutečnost, která celkovou tendenci k diftongizaci neovlivnila.

5. 2. 4. Úženi *é* > *í*

Nejstarší doklady jsou sice již ze 14. století, ale podle mínění Arnošta Lamprechta jde spíše o nedokonalé zachycení zavřeného *e*. Málo dokladů je i ve století 15. a přibývá jich až v 16. století. Do spisovného jazyka tato změna pronikala velmi pomalu. Dnešní spisovný stav se ustálil až na rozmezí 16. a 17. století, ve slabice *lé* dokonce až v 18. století.

V nové podobě spisovného jazyka je *í* místo *é* po měkkých souhláskách. Po jiných souhláskách je možná jak varianta s *í*, tak varianta s *é*. Po *l* je možná také obojí varianta. Jen *é* bývá ve spisovném jazyce v infinitivech, dále v některých slovech (*délka, péče, stéblo, sténati*). Pouze *é* je správnou variantou v deklinačních koncovkách adjektiv (viz dále).

V lidovém jazyce se změna provedla důsledně v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských. Provedena nebyla v nářečích východomoravských a slezskomoravských s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku.⁴⁴

Rosa úženi nazavrhuje. Při skloňování adjektiv a zájmeném skloňování důsledně užívá v koncovkách obě podoby. V kmeni slov připouští také obě podoby, např. *mléti* > *mlíti*. U n-kmenů středních (*plímě, símě*) je podle Rosy obvyklejší podoba zúžená. Podobná situace je také v sufixech *-ínko* (*znamínko*), *-ínek* (*kamínek*), *-ílko* (*hřebílko, křídýlko*). U Kocmánka převládá v absolutním konci slova a v koncovkách před souhláskou podoba s *é*. Komenský a Blahoslav užívají zúžené podoby ojedinele, v koncovkách vůbec. Úženi *é* > *í* sice znají, ale nechápou je jako stylisticky neutrální.⁴⁵

V Příbězích Jindřicha Hýzrla z Chodů je zřejmá dobová tendence úženi *é* > *í*. Lze říci, že tendence k úženi do jazyka Jindřicha Hýzrla skutečně pronikala. V textu se

⁴⁴ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 144-115.

⁴⁵ J., Porák, *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, SCeH č. 2 (1971), s. 43-45.

ovšem vyskytují četné varianty, ve kterých zůstal zachován starší tvar nezúžený. Tento fakt můžeme přisuzovat autorově nedůslednosti. Taktéž nesmíme zapomenout, že Jindřich Hýzrle ovládal především mluvenou formu češtiny. Tato skutečnost se promítla do autorova písemného projevu a může být příčinou jisté nahodilosti v užívání zúžených a nezúžených variant. Lze objevit případy, kdy v jedné výpovědi autor užil slova změnou zasažená i slova, v nichž ponechal původní tvary nezúžené. Pro ilustraci uvádíme tyto doklady:

Úvodní list: *Život, v němž se obsahují některé jízdy a tažení, kderé sem já, Jindřich Hýzrle, svobodnej pán z Chodů, činil. Též způsob všeho života mého, co sem sobě od dětinství svého pro paměť rodu svýmu, dědicům a budoucím mejm poznamenával a do těchto kněh svou vlastní rukou vepsal a figurami ozdobiti dal. Léta Páně 1614*

s. 40: *Nýbrž od jednoho starého patricia ...*

s. 40: *O čemž slyševši já, a čisté památky rodu mého dotejče, o tom se snažil, ...*

s. 50: *... že ačkoliveč Jeho Milost jakživ žádnému edlknobu kordu svého dáti neráčil, ale mně za mý věrný a stálý služby a dobrý chování v tom způsobu a mého mladého věku, souce Jeho Milost ke mně vši milostí nakloněn.*

s. 113: *... na pomezí české okolo Polný naše kvartýry vzali.*

Nejčastěji spatřujeme změnu *é > í* v koncovkách slov. Početnými variantami jsou změny v koncovkách přídavných jmen a zájmen. Úžení *é > í* lze vysledovat také uprostřed slova, tedy v jeho základu. V tomto případě se jedná především o slova řadící se do skupin substantiv, číslovek a adverbíí. K úžení *é > í* došlo rovněž v základu sloves.

V základu slova

U substantiv rodu mužského spatřujeme tendenci úžení *é > í* v základu u slov kancléř > *kanclír*, déšť > *dýšť*, večer > *večír*, chléb > *chlíb*, klenot > *klínot*.

s. 97: *V samej pak večír nepřítel z pevnosti vohněm na předměstí házel a mnoho popálil ...*

s. 93: *... (a zláště, kderý by uherskejm jazykem na chlíb volalo)...*

s. 120: *V témž městě Mnichově jest také pěkná věc jezuvitskej kostel a jejich relikvie i klínoty kostelní viděti.*

s. 134: *Potom přišel parlament s senátory, vždyckny dva a dva podle sebe, s velikejm zástupem lidu, a dva přední, jakožto kanclíř a druhá vosoba po něm.*

s. 166: *... a když Jeho Milost ráčil z tance jíti, tehdy opěty znovu potřikrát zahřmělo se a zablejsklo a dýšť růžovou vodou se opustil a všechny pokropil.*

Úženi *é* > *í* lze vysledovat také u vlastních jmen. Je jím zasaženo křestní jméno *Vilém* > ***Vilím***. V tomto případě Hýzrle zužuje *é* ve jménu důsledně ve všech případech. Podle toho se lze domnívat, že taková byla celková dobová tendence a jméno *Vilém* se vyslovovalo skutečně *Vilím*. Úženi je patrné také u toponyma *Jeruzalém* > *Jerozolím*. I zde je zřejmý vliv mluveného jazyka.⁴⁶

s. 115: *... pan Vilím Vratislav ...*

s. 121: *... od mnoha vzáctnejch lidí a knížat z svatejch zemí, z Jerozolíma, z Říma, z Konstantinopole, Mediolánu, Rejna Kolína a Paříže ...*

U feminin dochází k úženi *é* > *í* ve slovu *kolébka* > *kolíbka*. V podobných případech často kolísala kvantita (např. *ratolestka* > *ratolístka*). V dnešním spisovném jazyce dáváme v některých případech přednost variantě s *-é-*. Varianta *kolíbka* dnes je ale součástí slovní zásoby hovorového jazyka.

s. 147: *Kdež na hlavě nákladně připravená souce, v loži seděla, firhanek její děckeje na kolíbce a kredenc od stříbra, co do šesti neděl náleží, a její paní máte jí to do 6 neděl darovala ...*

Substantiva středního rodu, u nichž se mění *é* v *í* v základu slova, nejsou početná. V textu bylo vysledováno pouze slovo *léto* > *líto*. Autor často užívá také tvar nezúžený *léto*.

s. 143: *Trvá pak takovej královskej progres přes celý líto ...*

Adjektivum, v jehož základu nastala změna *é* > *í*, je v textu obsaženo jediné, a to *obdélné* > *obdýlné*.

---

⁴⁶ Vlastní jména místní uvádí autor často ve zkomolené podobě.

s. 43: *Kderoužto krev z toho rukávu do velké obdýlné sklejnice vycedil a hned v tom hříchu se poznal.*

Úženi u číslovek je zastoupeno tvary druhových číslovek: *dvój, obój*. Stažením vzniklý tvar *obé* se zúžil na *obí* (v nom. pl. neuter *oboje*). Objevuje se zde také zúžený tvar druhové číslovky dvojce > *dvé* (v gen. sg. maskulin a neuter *dvého* > *dvího*). Stažené tvary podléhají skloňování složenému, které je typické pro adjektiva, některá zájmena a některé číslovky. Úženi *é* > *í* se dotklo rovněž druhové číslovky *paterý*, která v řadě tvarů převzala deklinaci složenou. V textu je užit složený a následně zúžený tvar nom. pl. feminin. Spisovný tvar by obsahoval koncovku *-é* (*pateré*).

s. 40: *Druhého dne po příjezdu ráčil Jeho Milost pevnost a cejkhauz zhlídnouti, což obí hodné viděti jest.*

s. 116: *Nebo z toho dvýho jedno že věděti chtějí.*

s. 128: *Odtad byly mi ukázaný obecné sejkky jako nejpěknější zámek štverhranně stavenej, v němž paterý podlahy, jedny nad drugejmi, po všech štyrech stranách.*

V textu jsou doložena slovesa, která obsahují zúženou variantu *-í-* v základu slova. Především se jedná o slovesa, v jejichž základu je přítomna slabika *-lé-*, která se velmi často zužovala a vznikala tak varianta *-lí-*. Tento typ je v textu zastoupen několika doklady.

Především slovesy, která byla utvořena prefixací od sloves *-hlédnouti*, *-hlédati*: *zhlédnouti* > *zhlídnouti*, *přehlédnouti* > *přehlídnouti*, *uhlédati* > *uhlídati*. Tvar *uhlídati* je vývojově starší staročeskou variantou.⁴⁷ V dnešní češtině dáváme přednost spisovné variantě s *-lé-*, tedy *zhlédnout*, *přehlédnout*. Varianty, u nichž bylo *-é* zúženo v *-í-*, dnes zařazujeme do oblasti hovorového jazyka.

s. 95: *Tu pan Basta poručil lid přehlídnouti.*

s. 113: *A když páni komisaři svůj čas uhlídali, nám do pole vtrhnouti kázali a nás jménem Jeho Milosti císaře a pánů stavů Království českého obdankovali a ...*

s. 130: *Však prve, maje příležitost dobrou, co by v Paříži k zhlídnutí bylo, to sem zhlídl.*

---

⁴⁷ *Uhlídati*, *-aju*, *-áš*, dok., vyhlédnout si, J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 529.

K úženi *é* > *í* došlo také u sloves *zaléhati* > *zalíhati*, *rozléhati* > *rozlíhati*, *prolévati* > *prolívati*. Zde se jedná rovněž o úženi *é* > *í* ve slabice *-lé-* uprostřed slova. U slovesa *svléci* (svléknout) dochází k úženi v konjugaci. V textu se sloveso *svléci* vyskytuje v 3. os. pl., ozn. zp., čas min., tedy *slíkli*.⁴⁸

s. 82: *Poněvadž jeho velikomocnej císař vidí, jak po ta všechna léta nemálo nežli velice mnoho krve lidské z obojí strany se prolívá, nad čímž ne malou, nežli velkou lítost nese, pročěž souce tím na mysli své pohnut, že by toho vděčen byl, aby ty prostředky se najíti mohly, kudy by z takové krve prolívání sjíti mohlo a císaři křesťanskému aby artikule od něho ted' přednešené příjemné byly.*

s. 110: *Tu sme jim často zase v cestu vyjížděli a pasy zalíhali.*

s. 118: *A vida, že dva nákeřníci císařského posla slíkli a ...*

s. 134: *Potom všelijaký ptáčci z plechu dělaný, ty jeden každéj od vody svůj obzláštní zpěv, jako by též opravdoví a živí byli, mají, hlavičkami hejbí a křičejí, až se všechno rozlíhá, jako by v největším lese bylo.*

Úženi *é* > *í* v základu je typické i pro sloveso *vésti* > *vísti* ve všech jeho obměnách. V textu je obsažen také tvar dokonavý *svěsti* > *svísti*. Objevuje se také sloveso *sněsti* > *snýsti*.

s. 76: *Pod tím souce pan feltmaršálek žádostiv s Turkem druhou bitvu svísti anebo jej z pole vyhnat, kázal ležení sebrati a na vostrově Vácovským (kde nejvyšší Kolnic s knechty ležel) šífprunk na druhou stranu, kde nepřítel byl, udělati.*

s. 82: *Sem i tam kupci a pocestní lidé aby svobodně projížděli a handle svý vísti a provozovati mohli ...*

s. 101: *... naše věci s saní a kočárků do světnice sme snýsti dali.*

Komparativ a superlativ adverbíí byl zasažen úžením *é* v *í* v případech *lépe* > *lípe*, *nejlépe* > *nejlípe*, *déle* > *dýle*, *nejdéle* > *nejdýle*.

s. 80: *Tu jeden každéj z nás, kde mu se nejlípe vidělo, svou cestu před sebe vzal.*

---

⁴⁸ Autor zde vypouští souhlásku *v*, také tento tvar ukazuje pronikání mluvenostních prvků do psaného textu a snahu zjednodušovat výslovnost souhláskových skupin (viz dále).

s. 94: *Ale my souce pod jeho střelbou, všechno, co nepřítel dělal, sme viděti mohli, takže pan Basta tím lípe svůj lid do bitvy šikovati mohl.*

s. 116: *Pročež že Jeho Milost okolo 2 neděl nejdýle komisaře s pěnízi k obdankování nás odeslati chtěti ráčí.*

s. 166: *Načež sem se tu v Brýsli dýle zdržeti nechtěl, nýbrž svou cestu zase k domovi do Čech vzal.*

Úženi *é* > *í* pronikalo také do tvarů přičestí trpného. Typickým příkladem je tvar *zavřen* > *zavřín*, kde se zdloužené *-é-* zúžilo v dlouhé *-í-*.

s. 117: *V ty časy pak bylo s Turky o další příměří na 20 let k místu přivedeno, s Uhry taky na jistý kondicí pokoj byl zavřín.*

V základu slova došlo k úženi *é* > *í* především u sloves. Toto tvrzení je podloženo 33 doklady. Zatímco substantiva zasáhla změna v 18 případech, z toho 12 slov náleží do skupiny maskulin, 2 slova do skupiny feminin a 4 slova do skupiny neuter. Změnou v základu slova prošlo 23 adverbíí a 1 adjektivum.

Existují doklady, že se úženi *é* > *í* v základu slova nemuselo projevit. V textu byla nalezena 24 slova, u nichž nedošlo v některých případech k úženi. Jedná se o slova, která Hýzrle většinou psal s *y/í*, ale občas je ponechal v původním tvaru (*vésti, polévka, děleji, léto*).

Úženi *é* > *í* v zakončení slova

Úženi *é* > *í* v koncovce slov je nejčastějším typem. Týká se deklinačních koncovek adjektiv, zájmen a číslovek. V textu bylo nalezeno substantivizované adjektivum *spropitné* > *spropitný*, u něhož došlo k úženi v deklinační koncovce.

Úženi *é* > *í* je patrné také ve slovotvorné příponě adverbíí, vzniklých z předložkových pádů: *začasté* > *začastý*, *pokaždé* > *pokaždý*, *poté* > *potý*.

s. 95: *A protož bylo té noci Te Deum laudamus střileti třikrát pořád a jméno boží svaté, klekna na kolena, pokaždý zvolati poručeno.*

s. 110: *A jakž nás vykunšovtovali anebo spatřili, nikdy na nás doraziti nesměli, nýbrž jinou cestou se rozprchali a začastý svejch pejtů dobytka a věžňů (toliko nebohejch sedláků) nám vzadu zanechávati mušeli.*

s. 134: *Vytáhši potý ven a vzavši formu téhož královského paláce, druhej k tomu podobnej na památku vystaviti a Madril jej jmenovati dal.*

Adjektiva

Úženi *é > í* podléhají v nominativu sg. tvary neuter. Ve zkoumaném textu je přítomno mnoho příkladů. Avšak, jak již bylo dříve poznamenáno, není úženi důsledné a vedle zúžených variant jsou přítomny v textu i varianty nezúžené. Adjektiva rodu ženského a mužského v singuláru touto změnou zasažena nebyla. Důvodem je odlišná koncovka, která úženi *é > í* nepodléhala.⁴⁹

Zakončení na *-ý* v nom. sg. neuter:

s. 38: *Ale jakž starý přísloví bejvá ...*

s. 52: *Sladký jméno boží Vás provázej.*

s. 62: *Měvši z ležení odjeti, přitrefilo se mi dobrý tovarystvo.*

s. 93: *Kdežto mezi mnou a pana Arnošta Tetaura kompanií malounký děťátko v košilce, s dlouhejmi bílejší vlasy na zemi sedělo a ...*

s. 123: *K tomu jest lůže prázdny postavený, má-li co sebou a chce-li tu přes noc odpočinouti, může tu bezpečně spáti.*

s. 139: *Jest se jistě nač podívati, neb jest město nadmíru veliký a dlouhý, leží v půlměsíci a mám za to, nejni-li tak velký jako Paříž, že mnoho menší a lidnatější nejni, ačkoli mnozí tomu nechtějí, však mnozí se mnou se zase snášejí.*

V nom. pl. je úženi *é > í* typické pro tvary feminin a maskulin neživotných, u nichž se v koncovce mění *é* v *í*. Pro maskulina životná a neutra je situace složitější. U adjektiv mužského rodu životného je v zakončení správná koncovka *-í*. V textu je správná koncovka zachována. Ke změně došlo také u neuter, což ovšem nebylo výsledkem úženi *é > í*. Neutra bývají v nom. pl. zakončena na *-á*. V textu nalezneme velmi málo případů, u kterých by autor použil správnou koncovku *-á*. Můžeme tedy soudit, že autor často stíral rodové rozdíly a vlivem mluvenosti přisuzuje slovům středního rodu deklinační koncovky typické pro feminina.

Zakončení na *-ý* v nom. pl. maskulin a feminin:

---

⁴⁹ Pro adjektiva ženského rodu je typická koncovka v nom. sg. *-á* a pro adjektiva mužského rodu je příznačná koncovka *-ý*, která podléhá diftongizaci *ý > ej*.

- s. 45: *A to za příčinou tou, že ulice byly mnoha světly a vohňovejmi nástroji ozdobený,*
...
- s. 47: *První byly 2 vlastní kontrfekty malovaný ...*
- s. 93: *An žádnej z našeho rejtarstva tak malého dítěte (a zláště, kderý by uherskejm jazykem na chlíb volalo) neměl, k tomu také žádný uherský ženy mezi námi nebyly.*
- s. 115: *Potom když velký zimy a mrazy na nás zase udeřily, museli sme z pole strhnouti a na pomezních městech a městečkách naše kvartýry vzíti.*
- s. 122: *A když 159 let v zemi v skrytosti byly, takže žádnej o tom, aby takový velebný svátosti v zemi skryté bejti měly, ...*
- s. 126: *A jest předně v témž městě od podivu velkej a pěknej kostel viděti (však od stavení míním), v němž sou ty rozhlášený a ve vší Evropě nejpěknější a nejmistrovější hodiny (ačkoliv ty v Augšpurce, jak sem o nich zmínku udělal, mnohem víc kunstštuku mají, však na věž se nehodí ani tak trvanlivý bejti nemohou).*
- s. 131: *Zámek jest také nadmíru velikej a od pěknýho kamene stavenej, v něm veliký dva placy, a to od podivu.*
- s. 133: *Vodtad jeli jsme opěty 3 míle na Saint Germain, kdež velmi pěkný velký a nákladný dva královský zámky, jeden starej a druhej novej, vystavený sou, při nich velká pěkná zahrada, že se jistě nač podívati jest.*
- s. 135: *A ty nebohý kočky nemoha ven, velkejm horkem v těch kolích co veveřice běhaly.*

V genitivu sg. docházelo k úženi *é > í* ve všech rodech. Pro maskulina tvrdých adjektiv je v gen. sing. úženi *-ého > -ýho*, a to jak pro životná, tak neživotná adjektiva. Adjektiva, která skloňujeme podle měkkého vzoru jarní, změnou *é > í* zasažena nebyla. Adjektiva rodu středního mají v gen. sg. také zakončení *-ýho*. Pro gen. sg. adjektiv ženského rodu je v textu běžná koncovka *-ý*.

Zakončení na *-ýho* v gen. sg. maskulin a neuter:

- s. 38: *Nebo kníže z Parmy, gubernátor od krále hišpánskýho v Nýdrlantu.*
knížata a kavalírové to velice schválili.
- s. 43: *Kdež se také nahodil Arnošt, kurfiřt kolínskej, bratr knížete bavorskýho, ...*
- s. 46: *V oknách bylo také viděti velikej počet pěknýho a nákladně připravenýho fraucimoru.*

s. 46: *Tak Jeho Milost ráčil do svého paláce nákladně připraveného ozdobně přijeti a všem, nízkýho i vyššího stavu, kdo jen se dotříti mohl, přívětivě ruky podati a se přivítati.*

s. 47: *A nedaleko odtad byl les z stromoví dosti vysokýho hustě vysázenej ...*

s. 48: *Což jistě od vohnivýho nástroje pěkná věc viděti byla, jakož sám Jeho Milost a jiný*

s. 61: *Mně se zdá, že sem druhejch pěknějších rukou jakživ u ženskýho pohlaví neviděl.*

s. 63: *Tak nenechavši nám ani zlámanýho peníze, ...*

s. 65: *Znamenajíce i to při tom, že co na tom světě může votec dítkám svejm lepšího po sobě zanechati jako dobrýho jména.*

s. 66: *..., mně takový rejтары na mustrplac se třima stavu rytířskýho ...*

s. 72: *... a do ležení tureckýho*

Zakončení na *-ý* v gen. sg. feminin:

s. 28: *... nýbrž při poslušnosti svatý a katolický církve zůstávali ...*

s. 46: *Avšak v tom retuňku sám král škodně postřelen souce, bez vyřízení věci odtáhnouti a se retirýrovati musel.*

s. 65: *Však myslíce na rodiče a předky svý, též manželky mé nejmilejší, obzvláště pak pana otce jejího, že též z krve soldácký pochází, tím méněji že mi toho zbraňovati a jiní lidé za zlý moci míti budou.*

s. 122: *... ty nejsvětější hostie byly do volověný škatulky zamčený ...*

Změna *é > í* nezasáhla gen. pl. adjektiv. Zde se uplatnila diftongizace *ý/í > ej* (*mladých > mladejch*).

V dativu singuláru došlo ke zúžení *é* v *í* v koncovkách rodu mužského a středního. Původní koncovka *-ému* byla nahrazena koncovkou *-ýmu* (*mladému > mladýmu*). U feminin se v dat. sg. adjektiv i některých zájmen drží starší koncovka *-ej*. Je typická zejména pro oblast jižních a západních Čech. Ve zkoumaném textu měla ovšem feminina v zakončení zúžené *-ý* oproti náležitému *-é*. V plurálových tvarech je v dat. koncovka *-ým*, v tomto tvaru se uplatnila diftongizace *ý/í > ej*.

Zakončení na *-ýmu* v dat. sg. maskulin a neuter:

s. 62: *Nebo rovně také nejvyšší za příčinou rejementu vypravil k císařskýmu dvoru nejvyššího lejtmonta jeho ...*

s. 86: *A to všechno proti ležení tureckýmu se dalo.*

s. 86: *..., až právě nepřítel i od Budína k řeckýmu Bělehradu odtáhl.*

s. 129: *Kdež kníže mě Jeho Milosti knížeti lotrinskýmu, jeho madame do pokoje přived a mě hrubě rekomandýroval.*

Zakončení na *-ý* v dat. sg. feminin:

s. 35: *... do Grazu k arcikněžně starý přijelo ...*

s. 55: *... a potom jeho milou duši z tohoto světa bohdá k slávě svý svatý, věčný a neskonalý povolati.*

s. 65: *... a mně mý kryksmanský myslí nezbraňovala ...*

s. 89: *... nýbrž aby tím spíše, nimi hnouti a k poslušnosti císařský je obrátiti mohl, je prázdna a svobodna propustil.*

Úžením byly v akuzativu zasaženy koncovky mužského rodu životného a středního rodu (mladého > *mladýho*, mladé > *mladý*). Koncovka *-ou* pro ak. sg. rodu ženského změnou ovlivněna být nemohla.

Zakončení na *-ýho* a *-ý* v ak. sg. maskulin životných a neuter:

s. 50: *... a (za) dobrý chování v tom způsobu ...*

s. 65: *... a jiní lidé za zlý moci míti budou ...*

s. 71: *Majíce pak já jednoho starýho greničára ...*

s. 110: *... s ostatkem až na rakouský pomezí odtáhl.*

s. 130: *... a za znamejnitýho muže mně se bejti zdál.*

s. 139: *... neb jest město nadmíru veliký a dlouhý ...*

V plurálu se změna týkala maskulin neživotných a feminin (mladé > *mladý*). U neuter je spisovná koncovkou *-á*, avšak stíráním rodových rozdílů došlo k přisouzení ženské koncovky také adjektivům středního rodu.

Zakončení na *-ý* v ak. pl. maskulin a feminin:

s. 50: *... ale mně za mý věrný a stálý služby ...*

s. 53: *... a zlý noviny strany obležení Rábu přinesl.*

s. 73: *..., když tak Turci ranním jítrem velký houfy buvolů na pastvu vyhánějí ...*

s. 76: *Tu sme ihned silný šarmicle každého dne mívali ...*

- s. 94: *A když se pak ke dni přibližovalo, majíce jedna každá kompanie svý kočárský koně ...*
- s. 97: *... obávajíce se, aby nepříteli jich něco do r{u}kou (kdyby vypad) nepřišlo, já sem všechny, ženy, děti i zraněný, svejmi rejтары přes ten pas přenesl, z čehož sem od nich veliké poděkování dostal.*
- s. 109: *...maje o tom dobrý kunšofty.*
- s. 133: *..., v nich rozmanitý pěkný jeskyně a vosrkunsty viděti ...*
- s. 138: *... 3 nízky reverence zase učinivši ...*

Zakončení na *-ý* v ak. pl. neuter:

- s. 48: *Což jistě od vohnivýho nástroje pěkná věc viděti byla, jakož sám Jeho Milost i jiný knížata a kavalírové to velice schválili.*
- s. 94: *A když se pak ke dni přibližovalo, majíce jedna každá kompanie svý kočárský koně, na nich kočí, pacholata, ženy a malý dítky pod praporcem a pan Basta svůj čas viděl, kázal pomalu na nepřítel tahnouti.*

Úžení v lokálu zasáhlo v mužský a střední rod v singuláru (*mladém* > *mladým*) a rod ženský (*mladé* > *mladý*). V plurálu je koncovka *-ých* (*mladých*) společná všem rodům. Jde o spisovnou variantu, která v období 16. století podlehl diftongizaci *ý* > *ej*.

Zakončení na *-ým* v lok. sg. maskulin a neuter:

- s. 27: *... tak i v dospělým věku jich ctnosti ...*
- s. 55: *... při příležitým čase Jeho Milost ráčil lid ostatní obdankovati a zaplatiti dáti.*
- s. 76: *... na vostrově Vácovským ...*
- s. 126: *... měvši po dobrým rauši dosti koní ...*
- s. 134: *... takže v brzkým čase Jeho Milost ráčil sobě velikou lásku skrze svou vlídnost způsobiti.*
- s. 134: *Leží v velmi pěkným položení 2 míle od Paříže.*
- s. 134: *... v jednom každým kole běhala kočka co veveřice a kola se vobracely.*

Zakončení na *-ý* v lok. sg. feminin:

- s. 28: *... v tý náležitý uctivosti ...*
- s. 36: *Léta pak 1592 stalo se po vši rakouský a štýrský zemi ...*
- s. 52: *... dnem i nocí ve vši poddaný poslušnosti se odsluhovati.*

s. 111: *Protož souce se mnou v bratrský lásce ...*

V instrumentálu adjektiv úžení *é > í* nenastalo. Koncovky instrumentálu adjektiv byly zasaženy diftongizací *ý/í > ej*. Koncovky singuláru mužského a středního rodu jsou totožné, tedy *-ým* (*mladým*). Pod vlivem diftongizace vzniklo zakončení *-ejm*. Koncovka pro rod ženský *-ou* (*mladou*) žádnou změnou neprošla.

V plurálu byla situace pro všechny rody stejná. Ve všech rodech byla adjektiva zakončena pro všechny rody identickou koncovkou *-ejmi*. Jedná se tedy opět o diftongizaci *ý > ej*, která zasáhla koncovku *-ými*.

Zájmena

Častou záležitostí i zde bylo úžení *é > í*. Nastávalo především u zájmen přivlastňovacích *můj, tvůj, svůj*, zájmen ukazovacích *ta, takový*, dále u zájmen neurčitých *nějaký* (v textu rovněž stažený tvar *ňáký*), *některý, všelijaký*, u vymežovacího zájmena *samý* a záporného *žádný*.

Úžení *é > í* v nominativu je doloženo pouze v plurálu ženského rodu u zájmen *takový, žádný*. Zájmena *některý, všelijaký, samý* a *žádný* by podle všeho také podléhala v nom. pl. ženského rodu úžení, ale pro změny v těchto slovech nemáme v textu doklady.

s. 122: ... *aby takový velebný svátosti v zemi skryté bejti měly ...*

V genitivu singuláru se koncovky, které podléhají změně *é > í*, vyskytují častěji. Zakončení *-ého* se mění v textu v *-ýho* u zájmen přivlastňovacích *můj, tvůj, svůj*, dále u zájmena ukazovacího *takový*, zájmen neurčitých *některý, ňáký*, vymežovacího *samý* a zájmena záporného *žádný*. Koncovka *-é* u zájmena *ta*, která je v genitivním tvaru (*té*) v textu zúžena na *-ý*, v mužském a středním rodu ke změně nedojít nemohlo (ten – toho, to – toho).

s. 122: ... *co by do ňákýho průjezdu velkého bylo ...*

s. 129: ... *do mýho lozumentu ...*

V genitivu plurálu koncovky zájmen úžením zasaženy nebyly. V některých případech došlo k diftongizaci *ý > ej* (*samejch, takovejch, žádnéjch, nákejch*).

Dativ singuláru byl v mužském a středním rodu zakončen na **-ýmu** a v rodu ženském na **-ý**. Jediným případem, kdy k úženi dojit nemohlo je dativ zájmen *ten* a *to* (tomu, tomu).

s. 65: ... *mně mý krýksmanský myslí nezbraňovala* ...

s. 67: ... *až k samýmu břehu* ...

s. 110: *Vidouce pak Uhři, že proti spravedlnosti boží a pánu svýmu nic zvítěziti nemohou* ...

Úženi **é** > **í** v akuzativu singuláru nepostihlo zájmena *ten* (u maskulin neživotných), *ta*, *to*. Pouze v genitivu-akuzativu zájmena rodu mužského u životných maskulin je úženi **-ého** > **-ýho**. V ak. pl. nedošlo k úženi ve středním rodě zájmena *to*. V ostatních případech nastalo úženi **-é** v **-ý**.

s. 61: ... *pan nejvyšší odtad vězně svý pobral*.

s. 83: ... *do poslední krůpěje krve svý* ...

s. 82: *Když pak Turci svý ležení rozbili*.

V lokálu je úženi **é** > **í** častým jevem. Zúžené varianty existují jak v singuláru, tak v plurálu. V jednotném čísle je příznačná koncovka **-ým** pro rod mužský a střední a koncovka **-ý** pro rod ženský. V plurálu je typická koncovka **-ých**, a to pro všechny rody. Tato koncovka je spisovnou variantou. Mimo úženi stojí opět zájmena *ten* a *to*. V instrumentálu je situace stejná jako u adjektiv.⁵⁰

s. 110: ... *však souce v zlosti svý rozpálení* ...

s. 118: ... *po někderým čase*...

Tendence k úženi **é** > **í** v zakončení slova se projevila v textu v 586 slovech. Pouze jeden případ nacházíme u substantiv, jde však o substantivizované adjektivum (spropitné > *spropitný*). Nejvíce změnou zasažených slov patří do skupiny adjektiv. V textu se vyskytuje 376 adjektiv se zúženou koncovkou (z toho 170 u adjektiv mužského rodu, 115 u adjektiv ženského rodu a 91 u adjektiv středního rodu).

---

⁵⁰ Viz úženi v instrumentálu sg. a pl. adjektiv, s. 47.

Deklinační koncovky zájmen byly zasaženy změnou *é* > *í* v 119 případech (z toho 61 u zájmen mužského rodu, 42 u zájmen ženského rodu, 16 u zájmen středního rodu).

Jak již bylo podotknuto, úžení není naprosto důsledné, a proto se v textu často vyskytovaly zúžené i nezúžené varianty. V textu bylo nalezeno celkem 548 slov, u kterých Hýzrle ponechal původní *-é*: 311 slov náleží do skupiny adjektiv (z toho 129 rodu mužského, 80 rodu ženského a 102 rodu středního). U zájmen zůstaly původní tvary ve 181 případě zůstaly původní tvary s *-é* u zájmen (z toho 74 rodu mužského, 68 rodu ženského, 39 rodu středního).

5. 2. 5. Stejnoslabičné *aj*

Stejnoslabičné *aj* během 15. a 16. století přecházelo v *ej*. Tato změna se tradičně označovala jako zpětná přehláska *aj* > *ej*. Ve starém jazyce se změna provedla všude, kde k tomu byly podmínky. Analogií byly některé změny odstraněny, takže přehláska *aj* > *ej* se vrátila do původní podoby na *aj*.

Změna se provedla v nářečích v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých) a v tzv. nářečích dolských. Neprovedla se v nářečích východomoravských a slezskomoravských. Příčinou změny bylo sblížení a nakonec ztotožnění stejnoslabičného *aj* s pohybovým diftongem *ei* vzniklým z *ý*. První část tohoto diftongu, tzv. široké *e*, bylo velmi blízké *a*, tudíž mohlo dojít ke ztotožnění.⁵¹

Jak již bylo řečeno, stejnoslabičné *aj* v průběhu 15. a 16. století ustupovalo. V Příbězích Jindřicha Hýzrle je stejnoslabičné *aj* také na ústupu. Zachovalo se pouze v jednom dokladu, ale i zde se často střídá *aj* a *ej*. Tímto případem je slovo *hajduk* - *hejduk*. Autor užívá obě varianty, avšak varianty s *ej* převažují. Rozborem zkoumaného textu byla tedy potvrzena teze, že stejnoslabičné *aj* ustupovalo a bylo nahrazováno diftongem *ej*.

s. 74: ... zase asi s 20 *hajduky*...

s. 101: ... přes 150 *hejduků* ...

---

⁵¹A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 116-117.

5. 3. Souhláskové jevy

5. 3. 1. Záměna s - š

Ze středohornoněmčiny přejaté sloveso *musiti*, *museti* se už ve staré češtině vyslovovalo buď se *-s-*, nebo také se *-š-*. Toto *-š-* se pak udrželo v nářeční mluvě dodnes.⁵²

Tento jev je zřejmý u slovesa *museti* > *mušeti*. Vedle měkké varianty *mušel* ve 3. os. sg. se v textu objevuje také tvar *musil* a ve 3. os. pl. autor nahrazuje tvar *mušeli* variantou *musili*. Hýzrle není v tomto počínání důsledný. Střídá varianty *musiti* a *mušeti* nahodile, bez jakýchkoli pravidel.

s. 66: *Neb sem mušel týž počet dáti jinde naverbovati a ...*

s. 109: *... zpátkem svou škodou odtáhnouti musili.*

s. 110: *... co pan Basta před sebe vzíti musil.*

s. 111: *... a začastý svejch pejtů dobytka a věžňů (toliko nebohejch sedláků) nám vzadu zase nechávati mušeli.*

Podobná situace byla doložena u tvarů participia n-ového *nesen* > *nešen* a participia z předponového slovesa: *přinešen*. Změna byla provedena také u deverbálního adjektiva: *přednešené*.

s. 55: *... a žalostivá novina z Nýdrlantu přinešena byla ...*

s. 82: *... aby artikule od něho ted' přednešené příjemné byly ...*

s. 118: *... a na Hromnice k ouvodu nešen byl ...*

U adjektiva *hišpánský* je zápis dán výslovností ovlivněnou němčinou (*sp* jako *šp*). Adjektivum *Špiský* je zkomoleným tvarem adjektiva *Spišský*. Došlo zde k nesystémové metatezi *spiš* > *špis*.⁵³

s. 38: *Nebo kníže z Parmy, gubernátor krále hišpánskýho v Nýdrlantu ...*

s. 100: *... až na Špiskej zámek ...*

---

⁵² V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1997³), s. 383.

⁵³ Hýzrle často uvádí místní jména ve zkomoleném tvaru. Je to způsobeno méně pečlivou výslovností i obtížností hláskového skladu některých místních jmen, především cizích.

5. 3. 2. Ztvrdnutí měkké souhlásky

V textu Jindřicha Hýzrla dochází také k opačnému jevu, depalatalizaci měkké souhlásky. V textu je příznačná změna *d'* > *d* ve slovech loďka > *lodka*, odpověď > *odpověd*.

s. 42: *Kdež nevěsta všedši se mnoha fraucimorem na nevelkou loďku ...*

s. 104: *I dali sme jim zase tu odpověď ...*

Ztrátou měkkostního příznaku byla zasažena také souhláska *ř*, která se vlivem depalatalizace změnila v *r*. Jedná se tedy o změnu *ř* > *r*. Tento jev je patrný u substantiva rytířstvo > *rytírstvo*, dále u adjektiv císařský > *císarský*, rytířský > *rytírský*, šermířský > *šermírský*, mořský > *morský*.

s. 33: *Ty pak všechny rytírský kratochvíle Jeho Milost arciknížecí ...*

s. 38: *... jim nemalá poctivost a počestnost od jejich panstva a rytírstva se dala ...*

s. 40: *... kdež po jídle pro kratochvíl Jeho Milosti šermírskou školu držeti dal ...*

s. 41: *... dle i také o tom Jeho Milosti císařské psáti ráčil ...*

s. 136: *... podle způsobu morského ...*

Změna *ň* > *n* je rovněž výsledkem depalatalizace. Tato změna proběhla u substantiv maskulin *kůň* > *kůn*, *vohěň* > *vohen*, u substantiv feminin *tíseň* > *tísen* a u genitivu plurálu feminina *jeskyně*, tedy ve tvaru *jeskyň* > *jeskyn*. Dále můžeme tento jev vysledovat u adjektiva odvozeného ze substantiva *kůň*, tedy u adjektiva *koňský* > *konský*. Změna proběhla také u slova *aspoň* > *aspon*.

s. 47: *... aspon jednou ...*

s. 73: *... to do Dunaje vskočilo a se, muži i konský pohlaví, ztopilo.*

s. 76: *... a čekavši tu naň povodní kůn.*

s. 85: *..., že nepřítel nazejtří svého štěstí koštovati a mině vohen dáti chce.*

s. 134: *Byla při tom veliká tísen mezi lidmi, že jich několik zadávili.*

s. 160: *... s sebou do svejch jeskyn odnesly.*

V textu Jindřicha Hýzrla byla v neposlední řadě doložena depalatalizace *t'* > *t* ve slově *chut'* > *chut*.

s. 30: ... *majíc já velkou chut a mysl* ...

K záměně polosykvavky *č* za tupou sykvavku *š* došlo v souhláskové skupině *čt* > *št*. Tuto změnu můžeme chápat jako jev, na nějž měla vliv asimilace znělosti v mluvené podobě jazyka. Tento jev je zřejmý u číslovky *čtvrtý* > *štvrtý*.

s. 43: *Švrtého pak dne po příjezdu Jeho Milosti jeli všichni ráno spolu do hlavního kostela k svatému Jakubu* ...

5. 3. 3. Zjednodušování souhláskových skupin, splývání souhlásek

Ke splývání souhlásek docházelo už ve staré češtině. Nejčastěji tomu bylo tak, že ze dvou po sobě následujících sykvavek, které se lišily znělostí nebo ostroostí, zanikla první sykvavka.⁵⁴ Příkladem zmíněného jevu je změna zánik *š* ve skupině *šs* > *s*: *tovaryšstvo* > *tovarystvo*, *říšský* > *říský*, *vlašský* > *vlaský*.

s. 53: ... *a mnoho řískéjch knížat na řískéjm sněmě pospolu shromážděných našli*.

s. 65: ... (*kde vzáctné tovarystvo bylo*) ...

s. 154: ... *a od něho tam vlaskejm jazykem těmito slovy (klekši před ním na kolena) odpuštění sem vzal*.

Závěrová dentála nebo *r* splývají s následující sykvavkou v polosykvavku: *větší* > *věčí*.⁵⁵

s. 95: ... *že jest nás od věčí škody zachovati ráčil*.

⁵⁴ M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 142.

⁵⁵ M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 143.

5. 3. 4. Zánik souhlásky ve skupině různých souhlásek

5. 3. 4. 1. Vysouvání nebo odsouvání hlásek

Pod vlivem složitější výslovnosti Hýzrle často zjednodušuje skupiny různých souhlásek a vypouští z nich některé konsonanty. Tento jev postihuje skupinu souhlásek **zdv**, ze které vysouvá souhlásku **d** a tímto způsobem zjednodušuje skupinu souhlásek na **zv**. Změna **zdv** > **zv** je patrná u slovesa *zdvíhat* > *zvíhat*.

s. 33: ... *a dlouhej špís zvíhali...*

Podobná situace nastává u skupiny **zv**, kde autor vypouští souhlásku **v**. Změnou **zv** > **z** jsou postižena příslovce *zvláště* > *zláště*, *zvlášť* > *zlášť*, *obzvláště* > *obzláště*, *obzvláště* > *obzláště* i adjektivum *obzvláštní* > *obzláštní*. Adjektivum *obzvláštní* je však v textu zastoupeno i ve správném tvaru. Skupina souhlásek se zjednodušuje taktéž u slovesa *vzpomínati* > *zpomínati* a příslovce *vzhůru* > *zhůru*, kde se odsouvá náslovné **v-** z předpony **vz-**.

s. 90: ... *zláště na tolik 1000 lidu ...*

s. 90: ... *žádný síly člověku zlášť cestou ustalýmu nedává ...*

s. 112: ... *a na veliké patery hony šíf zhůru nad přistávadla vytáhli a ...*

s. 140: ... *někderé obzláštní pokoje ozdobené sou ...*

s. 153: ... *obzláště (poněvadž větrové dobří byli) umínil sem zase z Engelandu vyjeti a ...*

s. 160: ... *Vám to zpomínati se zakazujeme.*

Ve zkoumaném textu byla nalezena výslovností ovlivněná slova, u nichž autor vypouští souhlásku **d**. Jedná se o slova *dcera* > *cera*, *zrádčovství* > *zrádčovství*.⁵⁶

s. 86: *A tu se veliké zráčovství od Uhrů kovalo.*

s. 147: *Kderážto vedši nás až k lůži cery svý šestinedělky ...*

V náslovné pozici Hýzrle často nepíše počáteční **j**. Tento jev se nejčastěji uskutečňuje v přítomných tvarech slovesa *být*, převážně v 1. osobě čísla jednotného i

---

⁵⁶ M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 141-143.

množného, což koresponduje s výslovností. Náslovné **j** chybí také ve tvaru 2. osoby singuláru a plurálu. Tyto případy se v textu příliš nevyskytují. Ne snad, že by v těchto tvarech Hýzrle **j** v náslovné pozici u sloves 2. osoby psal, nýbrž výpověď je psána v ich-formě a málokdy je užitá přímá řeč, ve které by bylo použito formy dialogu.

Náslovné **j** tedy chybí u tvarů *sem, si, sme, sou*, a v přechodníku *souce*, které jsou plnovýznamovým slovesem nebo součástí slovesných tvarů se pomocným slovesem *být*.

Úvodní list: *Život, v němž se obsahují některé jízdy a tažení, kderé sem já, Jindřich Hýzrle, svobodnej pán z Chodů, činil.*

s. 29: ... *staré a pravdivé historie, kderé k dobrejm příkladům nám napsané sou ...*

s. 41: ... *přijeli sme do Frankfurtu nad Mejnem ...*

s. 46: ... *sám král škodně postřelen souce ...*

s. 51: *Předně v tom, že ste mě ke dvoru svému za edlknoba přijíti ... ráčili.*

s. 102: *Oni vida, že polsky s nimi mluvíme a že Čechové sme ...*

Občas do textu přece jen proniklo náslovné **j**. Tato skutečnost je však spíše výjimkou.

s. 133: *Vodtad jeli jsme opěty 3 míle na Saint-Germain, ...*

Náslovné **j** výhradně zachovává pouze v případech, kdy ke slovu připojuje prefix **ne-**, který vyjadřuje zápor. Důvod je jednoduchý. Pokud by autor vypustil náslovné **j** i v takovém případě, změnil by se význam slova.⁵⁷

s. 90: *On, nejsouce krve křesťanské žádostiv.*

s. 121: ... *že pro nic jiného tu nejsem nežli Jeho knížecí Milosti na službu hleděti.*

Náslovné **j** chybí také ve slovesných tvarech slovesa *jít*. V 1. os. sg. a pl. (*jdu > du, jdeme > deme*), ve 2. os. sg. a pl. (*jdeš > deš, jdete > dete*) a ve 3. os. sg. a pl. (*jde > de, jdou > dou*).

---

⁵⁷ Srov. nejsem – nesem.

s. 140: ... *když do kostela de* ...

s. 146: *Nejprve stane se silentium a dou* napřed drahně trubačů s velikejm zvukem ...

5. 3. 5. Změny související s vývojem pobočných slabik

Pobočné slabiky obsahovaly neslabičné sonanty, především *r* a *l*, dále ještě *j*, *m*, *n*. Tak tomu bylo např. v sufixu *-tedlný*: *smrtedlný*, *neporušitedlný*, *nevypravitedlný* a adverbium *smrtedlně*.

Také uprostřed jiných slov, např. *mučedlník*, *učedlník*, *úředlník*. Teprve později došlo k zjednodušení těchto tzv. pobočných slabik, a to vypuštěním souhlásky *-d-* nebo souhlásky *-l-* : *smrtný*, *neporušitelný*, *mučedník* atd. Hýzrle zachovává starší stav.⁵⁸

s. 74: *Vida pak pan Kolnic v smrtedlném nebezpečství, ...*

s. 89: ... (*však ne smrtedlně*) ...

s. 122: ... *k tomu někderá neporušitedlná* ...

s. 43: ... *hůl sv. Petra, kderou úředlníku svému dal* ...

s. 122: *Předně celej život sv. Timothea, mučedlníka a učedlníka Páně...*

s. 156: ... *nevypravitedlné prostředky má* ...

5. 3. 6. Přechodné souhlásky

Ve skupině, kde je na druhém místě *l*, *r* (*ř*) nebo *n*, vzniká přechodná souhláska *t* (je-li první souhláska neznělá) nebo *d* (je-li první souhláska znělá). Přechodné *t* se objevuje v textu u slova *vzácný* > *vzáctný* i adverbia *vzácně* > *vzáctně*.

Jiný případ je slovo *knížetci*, kde se odvozovací sufix připíná ke kmeni rozšířenému o *-et-*.⁵⁹

s. 125: *V témž městě má také Jeho Milost knížetci jeden velkej dům vystavenej.*

s. 126: *Ti vzáctní kavalírové a dobří tovaryši* ...

5. 3. 7. Záměna *t* a *d*

Tento jev se dotknul zájmena *který*. Hýzrle zásadně užívá *kd-* na místě *kt-* ve tvaru *který* > *kderý*. V textu byla tato změna provedena důsledně. Souhláskové skupiny

⁵⁸ M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 173.

⁵⁹ M., Komárek, *Historická mluvnice I* (1962), s. 144-145.

kd- užíval Hýzrle možná i pod vlivem hláskového skladu vztažného zájmena *kdož* a příslovce *kdež*. Autor užíval především varianty *kdery*, varianta *který* se vůbec neobjevuje. Občas Hýzrle zaměnil variantu *kdery* za staženou, zjednodušenou variantu *kery*.

Změna *t > d* nastala také u adjektiva svatební *> svadební*. Zde se jedná o změnu, která nastala vlivem asimilace znělosti.

s. 35: ... *co k takovému slavnému svadebnímu veselí přináležeti by mělo ...*

s. 48: *Ten v ruce držel velikej krompáč a jednoho každého, kdož sme tudy jeli, tou růžovou vodou pokropil.*

s. 54: ... *až k ležení Jeho Milosti arciknížete Matyáše, kderé sme v nemalém počtu opravného lidu v Šutech našli.*

5. 3. 8. Další souhláskové změny v proudu řeči

V mluvené řeči se často zaměňovalo **ch** a **k**:

s. 43: ... *v rukávě, kde ten hřeb skoval ...*

Relační adjektivum adaptované z cizího jazyka píše Hýzrle jako *mohutský*.

s. 41: *Tu jest kurfírt mohutskej ...*

5. 3. 9. Anticipace měkkosti

Ve zkoumaném textu byla nalezena slova, která byla zasažena tzv. anticipací měkkosti. Jde o předjímání měkkosti následující souhlásky. V našem případě hiátové **j** předjímá měkkost následujícího měkkého **ň**. K anticipaci měkkosti docházelo především ve snaze ulehčit výslovnost.⁶⁰ Z textu byla vyexcerpována slova *znamenitý > znamejnítý*, *sklenice > sklejnice*, *není > nejni*, *neníčko > nejničko*.

s. 43: ... *znamejnítá traktací Jeho Milosti i všemu dvoru tu se dála.*

s. 126: ... *až ted' nejničko mě ...*

s. 127: ... *jak ho sklejničku uberou ...*

⁶⁰ F. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, dále jen *Historická mluvnice československá* (1935), s. 152-153.

s. 152: *A toho tak lehce králi vyjeviti že možná mu nejni ...*

5. 3. 10. Dílčí závěr

Cílem této kapitoly bylo zmapovat fonologický vývoj českého jazyka v období humanismu i v 17. století a nastínit hláskoslovné změny, ke kterým došlo v díle Jindřicha Hýzrla z Chodů.

Typickým samohláskovým jevem byla pro Hýzrlovo dílo diftongizace. Autor často nahrazoval jednoduchou samohlásku diftongem. Jedná se o diftongizaci *ý/í* > *ej* a diftongizaci *ú* > *ou*. Tyto změny byly na sebe návazné.⁶¹ Obě změny prováděl Hýzrle důsledně. Původní tvary s *ý/í* a *ú* se v textu sice objevují, avšak jejich počet není vysoký.

Diftongizace *ý/í* > *ej* se největší měrou uplatnila v koncovkách složené deklinace přídavných jmen, zájmen a číslovek, např. *mladej*, *štvrtej*, *samejch*, *čerstvejch*, *mnohejch*, *svatejmi*. K této změně docházelo méně v základu slova, nejvíce v základu sloves (*smejšleti*, *přikrejvati*, *dotejkati*), ale také v základu substantiv (*pejcha*, *mlejn*, *tejl*, *strejc*) a adverbii (*vejšeji*, *nazejtří*). Důsledně se zaměňovalo *ý/í* za *ej* v prefixech slov (*vejpad*, *vejminka*, *vejplata*).

Diftongizace *ú* > *ou* byla provedena důsledně. V textu se sice původní tvary s *ú* vyskytují, ale jejich počet je nízký, proto se můžeme domnívat, že tvary s počátečním *ú* nebyly autorovým záměrem. Příznakový je tento jev (změna *ú-* v *ou-*) na počátku slov, např. substantiva *oumysl*, *ouředník*, *outrata*, adjektiva *oustní*, *outrpný*, n-ové participium *oučastni*, adverbia *oustně*, *oupravně*. Diftongizace *ú* > *ou* proběhla rovněž uprostřed a na konci slova. Zde ovšem nebyla příznaková.

Další doloženou změnou je úžení *é* > *í*. Tato změna do díla Jindřicha Hýzrla pronikla. Je však zřejmá rozkolísanost psaní s *-ý/í* a s *-é*. Hýzrle užíval obě možnosti. Lze konstatovat, že možnosti vybíral nahodile. Neexistuje totiž žádný klíč, který by nám pomohl dešifrovat systém, podle něhož Hýzrle používal jednotlivé varianty. Stejně jako v případě diftongizace *ý/í* > *ej* se úžení nejvíce projevilo v koncovkách slov (*vohnivýho*, *řeckýmu*, *dobrým*), doklady ovšem máme také o pronikání zúžené varianty s *-ý/í* do základu slov (*kanclíř*, *dýšt*, *líto*, *obdýlný*, *zhlídnouti*, *svlíci*).

---

⁶¹ K diftongizaci *ú* > *ou* došlo v závislosti na diftongizaci *ý/í* > *ej*.

Autor v textu hojně využívá protetické *v-*, např: *ostrov*, *vopad*, *vočekávali*, *vokolo*. Neobjevuje se ovšem v takovém rozsahu, jaký bychom očekávali. Lze říci, že převažovala tendence zachovávat původní podoby bez protetického *v-*.

Výše zmíněné změny jsou typickými samohláskovými změnami, které charakterizují jazyk Jindřicha Hýzrla z Chodů. Tyto jevy, příznačné hlavně pro mluvenou podobu jazyka, výrazně ovlivnily psanou formu autorova jazyka. Do češtiny J. Hýzrla pronikají další změny, které však nebyly tak frekventované a celkové vyznění textu příliš neovlivnily. Jedná se o stejnoslabičné *aj*, které se v textu vyskytuje pouze v přejatém slově *hajduk*. Přesto ke slovu *hajduk* v textu nalézáme protipól se změnou *aj* > *ej* v podobě *hejduk*. Tato skutečnost naznačuje všeobecnou snahu zaměnit stejnoslabičné *aj* za diftong *ej*.

Ve zkoumaném textu byly nalezeny také změny, které se týkaly souhlásek. Souhláskové jevy se ve fonologické rovině sice objevují, ale jejich výskyt je oproti samohláskovým jevům nízký. Hýzrle užíval těchto změn ve snaze zjednodušit výslovnost. Zároveň je možné, že se s variantami, které užívá, skutečně setkal.

Autor často zaměňoval *š* za *s*, např. u slovesa *musiti* > *mušeti*. V tehdejší době byla možná výslovnost jak se souhláskou *s*, tak se souhláskou *š*. Typickým jevem, který zasáhl jazyk Hýzrla, byla depalatalizace měkké souhlásky. Jedná se o změny *ň* > *n* (*kůň*, *tísen*, *aspon*), *ř* > *r* (*rytířstvo*), *d'* > *d* (*lodka*), *t'* > *t* (*chut*). U některých slov došlo ke změně *čt* > *št* (*štvrtý*). Vlivem snahy o zjednodušování souhláskových skupin často splývaly souhlásky, stojící vedle sebe. Jedná se především o splývání dvou sykavek. V důsledku byla první sykavka odsunuta, a tím byla zjednodušena souhlásková skupina. Jde o zánik *š* ve skupině *šs* > *s* (*říský*, *vlaský*). Některé souhlásky vypouští Hýzrle také ve skupinách *zdv* > *zv* a *zv* > *z* (*zvíhati*). Dále vypouští souhlásku *d* u slov, která byla ovlivněna výslovností (*dcera* > *cera*, *zrádcovství* > *zrácovství*). Nejčastějším souhláskovým jevem byla absence *j* v náslovné pozici v přítomných tvarech sloves *být* a *jít*. Lze konstatovat, že pouze v této změně byl autor naprosto důsledný. Tvary, ve kterých Hýzrle náslovné *j* neodsunul, jsou málo frekventované a vyskytovaly se především po prefixu *ne-*, který vyjadřuje zápor. Pokud by Hýzrle odsunul náslovné *j* v i takovém případě, změnil by se význam slova. V textu bylo nalezeno několik slov, u kterých je patrný vliv pobočných slabik. Bylo tomu tak u adjektiv *smrtedlný*, *neporušitedlný*, u adverbia *smrtedlně* a u substantiv *mučedlník*, *úředlník* a *učedlník*. Z přechodných hlásek bylo dohledáno přechodné *t*, a to ve slovech *vzáctný* a *vzáctně*. Autor je užívá důsledně. Pod vlivem vztažného zájmena *kdož* a adverbia *kdež*

zaměňoval *t* > *d* ve všech tvarech zájmena *který*. Tato změna byla provedena rovněž důsledně. Méně častými změnami byla záměna *ch* a *k*, ke které docházelo v proudu řeči a anticipace měkkosti.

Jak již bylo řečeno, do psané podoby jazyka pronikaly z mluvené češtiny převážně samohláskové jevy. Souhláskové jevy nebyly tak četné, v jejich užívání byl Hýzrle až na výjimky nedůsledný. Objevují se sice i původní, nezměněné varianty, jsou však méně časté.

6. Tvarosloví

6. 1. Skloňování

6. 1. 1. Deklinace substantiv

V prajazyce byla deklinace jmen určována kmenotvorným formantem, tzv. tématem. Mohl to být vokál nebo konsonant. Podle toho se rozlišovala deklinace vokalická a konsonantická. Existovaly tyto vokalické deklinace: o-kmeny, u-kmeny, a-kmeny, i-kmeny. Z původně většího množství konsonantických deklinací byly nejvýznamnější n-kmeny, nt-kmeny, s-kmeny, r-kmeny a t-kmeny. V deklinacích se později začal uplatňovat rodový princip. Projevil se především v deklinaci produktivních kmenů. O-kmeny se rozdělily na maskulina a neutra, podobně tomu bylo u u-kmenů a n-kmenů. I-kmeny se rozštěpily na maskulina a feminina. Deklinace méně produktivní touto rodovou diferenciací zasaženy nebyly. Počet deklinačních typů se zvýšil, a to v neposlední řadě rozlišením typů tvrdých a měkkých vlivem hlásky *-j-*, připojené za kořen před kmenotvornou hláskou.⁶² Pračeština stávající systém ještě rozmnožila v důsledku stažení skupiny *V + j + V* v koncovkách *jo-kmenů* a *ja-kmenů*, které měly před příponou *-b-*. Tak nově vznikly typy *řebří*, *znamenie* a *laní*. Zároveň lze pozorovat zánik některých neproduktivních typů, především konsonantických deklinačních typů. Z konsonantických deklinací zůstaly jen pozůstatky. Žádný z těchto typů si neuchoval všechny tvary v úplnosti.

Nárůst deklinačních typů zapříčinilo uplatňování principu životnosti a neživotnosti (*chlap – hrad*, *oráč – meč*, *Juří – řebří*) a rozlišování substantiv podle přirozeného rodu (*žena – vladyka*, *dušě – panošě*, *laní – sudí*). Na druhé straně se počet deklinací silně redukuje odstraněním nevýrazných typů *řebří*, *Juří*, *laní*, mužských i-kmenů, *bv-kmenů* a většiny konsonantických deklinací.

Novočeský deklinační systém obsahuje čtyři deklinační typy mužské, které jsou rozlišeny měkkostně a principem životnosti. Jsou to tyto: *pán*, *hrad*, *muž*, *stroj*. K nim přistupuje a-kmenový typ *předseda*, reliktní ja-kmenový typ *soudce*, ženské deklinační typy: *žena* (a-kmenová deklinace), *růže* (ja-kmenová deklinace), *kost* (i-kmenová deklinace) a *píseň* (vznikl kolísáním mezi ja-kmeny a i-kmeny). Střední rod má

---

⁶² Vyčlenění měkkých typů zasáhlo o-kmeny, a-kmeny a zřejmě i u-kmeny.

deklinaci tvrdou a měkkou, jeden produktivní typ stažený (*stavení*) a jedinou produktivní deklinaci původně konsonantickou (*kuře*).⁶³

6. 1. 1. 1. Maskulina

Nominativ maskulin singuláru uvádí Hýzrle ve všech případech ve tvaru, který odpovídá novočeskému stavu. V plurálu dochází k alternaci koncovek. Maskulina vedle původní o-kmenové koncovky *-i* mají také u-kmenovou koncovku *-ové* bez jakékoli významové a gramatické diference. Teprve v době národního obrození se koncovka *-ové* ustálila u jmen osobních vedle koncovky *-i*. Jména živočišná si zachovala pouze koncovku *-i*. Pokud se koncovka *-ové* zachovala jinde než u osobních jmen, považujeme ji za silně archaicky zabarvenou. Toto rozdělení je důsledek pronikání kategorie životnosti a neživotnosti. Přípona *-ové* byla původně krátká *-ove*, délka se sem dostala analogií podle nominativu s konsonantickou příponou *-é* (*zeměné, přítelé*), určitý vliv měla i délka v koncovce od mužských i-kmenů *-í* (< *ie*). Koncovka *-ové* u jmen osobních je v nové češtině poměrně produktivní. Je vhodnější, protože užíváním této koncovky se zamezí homofonii nominativu a akuzativu plurálu osobních jmen, která se skloňují podle tvrdého vzoru *chlap*. Koncovka *-ové* proniká také do zakončení jmen osobních, která náležela k jo-kmenům.⁶⁴

Ve zkoumaném textu jsou zastoupeny obě koncovky. Koncovka *-i* v plurálu byla vysledována u maskulin životných, např. *páni, koni*. Autor však rovněž užíval koncovku *-ové*. Tato koncovka byla nalezena u maskulin domácího i cizího původu, např. *poslové, cikánové, kmotrové, kavalírové, senátorové*, u obyvatelských jmen, např. *Čechové, Rácové* a rovněž u jmen původní deklinace u-kmenové, např. *synové*.

s. 30: *Kmotrové pak moji byli tito ...*

s. 35: *... s čímž se poslové zase radostně k králi navrátili ...*

s. 87: *... k nám do ležení jako nebozí cikánové ještě s holejma rukama beze všech zbraní přišly.*

s. 87: *Kdežto nebozí Rácové, kdeří při Jeho Milosti císaři věrně stáli ...*

s. 128: *... rovně kavalírové ode dvora knížete lotrinského kroužku běhali.*

⁶³ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977, dále jen *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 122-124.

⁶⁴ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 142.

s. 129: *V tom přišli také kníže z Baru a kníže z Vademontu, oba synové starého knížete a dorostlí páni, mně taky rukou podali.*

s. 146: *... za nimi dou dva senátorové.*

s. 102: *Oni vida, že polsky s nimi mluvíme a že Čechové sme ...*

Koncovka *-ové* se vyskytovala také u maskulin měkkých jo-kmenů, která se skloňovala podle vzoru *oráč*. Jedná se například o slova *věžňové, dědicové, rodičové*.

s. 29: *... dědicové a budoucí moji též o mém zplození věděti mohli.*

s. 29: *... též kdo sou rodičové moji byli.*

s. 104: *... proč bychom měli krále polskýho věžňové bejti, an sme žádnýmu nic neublížili.*

Ve staročeském období se od 14. století začal uplatňovat princip životnosti. Princip životnosti způsobil, že původní akuzativ singuláru u životných jmen, shodný s nominativem, byl nahrazen genitivním tvarem. Jména neživotná si ponechala původní tvar. V plurálu se jména neživotná odlišovala od životných jmen převzetím akuzativního tvaru do funkce nominativní.⁶⁵

V textu se objevují také bývalá u-kmenová maskulina. U-kmenová deklinace v důsledku neproduktivnosti postupem doby splynula s deklinací o-kmenovou. Její koncovky však nezakly. Téměř všechny se zachovaly jako dubletní tvary o-kmenové deklinace, později jich bylo využito k vyjádření rozdílu v životnosti, případně převládaly i tam, kde původní o-kmenové nevyhovovaly. Koncovky o-kmenů a u-kmenů se původně formálně nelišily, měly shodné zakončení na tvrdou souhlásku. Tak se asi koncovky mužské deklinace zdvojily a mohlo se užívat původně u-kmenových a o-kmenových koncovek vedle sebe. Této skutečnosti bylo využito k diferenciaci jmen životných od neživotných.⁶⁶

Některá substantiva, na která dnes pohlížíme jako na neživotná, byla v textu užita s dnes jen u životných maskulin užívanou koncovkou *-ové*, která se zprvu užívala nediferencovaně. Jedná se o následující slova: *domové, skutkové, stavové, spisové, větrové, příbytkové, dárkové, neduhové*.

⁶⁵ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 141.

⁶⁶ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 125.

- s. 40: ... *kderoužto vodou mnozí neduhové na lidech se hojí.*
- s. 49: ... *kdež se také dárkové, jakž náležité, rozdávali.*
- s. 60: ... *kdež se domové zapálili ...*
- s. 73: ... *srovnávají-li se skutkové s křikem ...*
- s. 116: ... *Jich Milosti páni stavové milostivě resolvírovali ...*
- s. 122: ... *kdež se i mnozí spisové přítom, aby lidé se čím zpraviti (když by to Pán Bůh komu vyjeviti ráčil) věděli.*
- s. 153: ... *poněvadž větrové dobří byli ...*
- s. 165: ... *kdež ti tři příbytkové se spatřili jedni pod druhejma.*

V textu se objevuje nom. pl. slova *potok* ve tvaru *potoci*. Autor zde uplatnil starší jednotnou koncovku *-i*, kterou před vyhraněním kategorie životnosti původně měla všechna substantiva.

- s. 113: ... *na mnoha místech potoci se tak hrubě rozlili ...*

Genitiv singuláru maskulin životných je tvořen pravidelně. Začíná se však postupně prosazovat u-kmenová koncovka u maskulin neživotných. V první řadě se v textu vyskytují maskulina řadící se do skupiny s o-kmenovou koncovkou genitivní *-a* (ze *sna*). Jedná se o slova *sen*, *čtvrtek*, *prostředek*, *ortel*, *fortel*. Koncovka *-a* byla nalezena také v gen. sg. slov *prostředek* a *špitál* (z *prostředka*, *špitála*). Ve slově *čtvrtek* se naopak místo ustáleného *-a* objevila koncovka *-u* (*štvrtku*). Tato koncovka je původně u-kmenová a potvrzuje tezi, že u-kmenové koncovky pronikaly do deklinace o-kmenové. Slovo *ortel*, jako i jiná maskulina zakončená na *-l*, má v textu genitivní koncovku jo-kmenovou *-e*, tedy podle měkkého skloňování místo dnešního *-u* (tedy *ortele*, dále *fortele* – zde jsou v dnešní spisovné češtině možné obě koncovky *-u*, *-e*).

Odchylky od očekávaného pádového tvaru lze dokázat také u mužských jo-kmenů. Autor užil koncovku tvrdého vzoru *-u* místo jo-kmenové koncovky *-e*. Pouze v moravských dialektech spatřujeme u-kmenové zakončení v gen. sg. u abstrakt a jmen látkových.⁶⁷ V Hýzrlově textu má koncovku *-u* slovo *palác* (*palácu*).

- s. 75: ... *že se žádněj ze sna probuditi nemohl.*

⁶⁷ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 129-130.

- s. 76: ... *nýbrž všelijak usiloval nás do svýho fortele pod střelbu v pevnosti uvéstí ...*
- s. 76: ... *pryč z pole bez vyslyšání svého ortele ujel.*
- s. 92: *A tak jedno ležení proti druhému ode štvrtku až do něděle beze všeho předsevzetí stálo.*
- s. 94: ... *byť bylo i z prostředka nepřátel ...*
- s.128: ... *ku potřebě toho špitála ...*
- s. 147: ... *a skrze zahradu do jeho palácu vešli.*

Různorodost koncovek v textu Jindřicha Hýzrla se projevila také v gen. pl. maskulin životných. Autor použil novější koncovku *-ů* u substantiva *obyvatel* (*obyvatel > obyvatelů*) místo staršího tvaru s nulovou koncovkou. Dnes jsou v tomto pádě možné obě koncovky. Občas je v gen. pl. maskulin užitá původní koncovka *-ův*. Vyskytuje se však spíše výjimečně. Spatřujeme ji v gen. pl. *mužův*, *králův*, substantiv měkké jokmenové deklinace, dále u substantiva tvrdé o-kmenové deklinace, např. *pánův*. Tato koncovka je ovšem na ústupu. Měkké substantivum *kůň* má v textu místo náležité i-kmenové koncovky *-í* koncovku ovlivněnou složenou deklinací adjektiv: *-ích* (*koní > koních*).

- s. 27: ... *privilejí od Jich Milostí císařů římských a králův českých ...*
- s. 38: ... *mnoho předních pánův ke dvoru J.M. se sjíždělo ...*
- s. 86: *Rejement nejvyššího Pece až do 400 ze tří tisíc mužův porazili ...*
- s. 102: *K tomu nebyvši v světnici nežli já a pan z Valštejna, asi sám sedmej, jiní pak v marštali u koních, a po víc maštali se ptajíc, byli.*
- s. 117: ... *ráčila pánův nejvyšších a nás všech rytmistruů druhého dne k sobě do své komory povolati ...*

Stejně jako u životných maskulin i u maskulin neživotných přetrvávala koncovka *-ův*, např. *obyčej > obyčejův*, *příklad > příkladův*, *mrav > mravův*. Tyto tvary jsou na ústupu.

- s. 29: *Pejchy též aby se pilně vystříhaly, tak aby též o nich zlejších příkladův (jakožto na Nabukadnesarovi, Valerianovi a Baiasetovi, o nichž Trebillius historicus a jiní mnozí skribenti vypisují) ujíti mohli.*
- s. 29: ... *tak aby z nich dobrých mravův a obyčejův nabýti mohli ...*

s. 140: ... obyčejův své vlasti dobře povědom jest ...

V dativu singuláru maskulin životných dochází k alternaci koncovek **-u** a **-ovi**. U jmen životných se střídá koncovka **-u** i **-ovi**: *hejtmanu, husaru, poslu, pánu, bratru, komorníku, kavalíru, monsieuru, služebníku, rytmistru, štolmistru*, ale *kardinálovi, gubernátorovi*. Koncovku **-u** mají také jména vlastní (*Turek – Turku, Jakub - Jakubu*). V textu Jindřicha Hýzrla se už ustaluje distribuce koncovek **-u** a **-ovi** ve výčtu maskulin. Tuto koncovku nalezneme často v dativech substantiv, za nimiž následuje další substantivum s koncovkou **-ovi**, nebo křestní a rodinné jméno s **-ovi**. Jen výjimečně má rodinné jméno také koncovku **-u** (*rytmistru Tetauru*).

s. 50: ... a témuž panu Janovi Prajnerovi (komorníku svému a místodržícímu štolmistru) o tom poručiti ...

s. 63: ... a odtad hned zpátkem do ležení příhodu naši panu Pálffymu psali ...

s. 69: Já pak jednomu husaru v zelenejch šatech kázal sem ...

s. 79: ... hejtmanu městskému pak poručení pana feltmaršálka jménem Jeho Milosti císaře sme oznámili.

s. 101: ..., poněvadž jeden z našich lidí poslu panskému na Tatrackejch horách čubu strhl ...

s. 116: ... svou relací panu kardinálovi učinil ...

s. 126: ... poněvadž se odtad do Lutrinku jeti strojím, chtěl-li bych k jednomu nejpřednějšímu kavalíru, monsieuru gubernátorovi pevnosti Nancy, ...

s. 167: Odtad potom do Darmštatu, do krajiny Kacnelnbogen, ku panu landkraběti Ludvíkovi z Hesu, nejstaršímu panu bratru Jeho Milosti pana landkraběte Fridricha, kderého sem v Engelandu znal.

s. 151: A vyňavši pod pláštěm služebníku svému to mobile perpetuum ...

s. 111: O čemž sem ihned tovaryši svému, rytmistru Tetauru, zkázal ...

s. 88: Téhož dne přitáhli také k nám páně Bastovi staří Valouni, ...

s. 51: ... obzláštně proti nepříteli Turku ...

s. 43: ... do hlavní kostela k svatému Jakubu ...

Vlivem diftongizace zdloženého **u** > **ú** se změnila koncovka **-ú** na **-ou** u slova *večer* v postupně se adverbializujícím předložkovém spojení (*k víčerou*).

s. 135: ... *k samému pak k víčerou* ...

Dativ plurálu maskulin životných i neživotných byl tvořen pravidelně. Koncovka **-ŭm** se vyskytuje u substantiv domácích i přejatých: *kůň* (*konŭm*) a *artikul* (*artikulŭm*).

s. 83: *Vedle toho k jinejm všem artikulŭm* ...

s. 92: ... *a toliko po rotách od každé kompanie sme vobrok konŭm dávali...*

Akuzativ spolu s nominativem patřil k nejstarším paradigmatickým pádům. Na konci praslovanského období došlo k homonymii tvaru nominativu a akuzativu (*chlap-chlap*). Tato homonymie ovšem bránila správnému pochopení významu výpovědi. Proto se začal užívat nový tvar, tzv. genitiv-akuzativ. Životná substantiva přijala do akuzativu singuláru o-kmenovou genitivní koncovku **-a**. Tím se tvarově odlišila od nominativu a významová nejasnost byla odstraněna. Genitiv-akuzativ se uplatnil především u životných jmen osobních.⁶⁸ Hýzrle tvar genitivu-akuzativu běžně používal, jak dokládají následující příklady služebník > *služebníka*, bratr > *bratra*. Odchytku od tvrdého skloňování představuje genitiv slova kardinál > *kardinále*, kde je koncovka podle měkkého jo-kmenového typu.

Nesprávného tvaru užil Hýzrle v akuzativu substantiva *kníže*, které mělo a má deklinaci podle nt-kmenů, s rozšířeným kmenem (o **-et-**), tedy genitiv-akuzativ *knížete*, avšak Hýzrle užil gen.-ak. podle mužské měkké deklinace:

s. 35: ... *král vyslal pro zaslíbenou královnu svou posly své vzáctné. Totiž kníže Radivila a bratra jeho kardinále* ...

V textu se vyskytují také tvary původního akuzativu s nulovou koncovkou, avšak jen u pojmenování zvířat, např. *kůn*:

s. 51: ... *pěknej kůn mi daroval* ...

---

⁶⁸ F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 282.

Ak. pl. maskulin neživotných nemá příznakové tvary. Pouze od původu n-kmenové substantivum *den* má jak koncovku *-y* (ta byla v tehdejší době častější), tak koncovku *-i*.

s. 39: *Jeho Milost ráčil se tu 2 dni zdržeti ...*

s. 39: ... *3 dny zůstati ...*

V ak. pl. maskulin životných užívá autor původní o-kmenovou koncovku. Tuto koncovku mají i substantiva na *-l*, která kolísala, a to *manžel*: *manžele* > *manžely* a substantivum *přítel*: *přátele* > *přátely*:

s. 56: ... *skrze vzáctný přátely mé ...*

s. 65: ...*ráčil nás manžely Pán Bůh zase potěšiti a nám ceru Esteru dáti ...*

U substantiva *manžel* se tato koncovka vyskytuje vedle koncovky *-e* i v současné spisovné češtině. Složitější situace nastává u substantiva *přítel*. Toto maskulinum má dnes v ak. pl. jen měkkou koncovku *-e*. V textu bylo doloženo neživotné maskulinum od původu t-kmenové, které má akuzativ plurálu na *-e*: *loket* > *lokte*.

s. 161: ... *asi na 4 lokte od země ...*

Vokativ tvořil Hýzrle pravidelně. U jmen osobních v plurálu dával přednost koncovce *-ové*.

s. 32: ... *milí synové, učte se ...*

Do lokálu singuláru maskulin životných pronikla koncovka *-u*. Tato koncovka se prosadila na místo koncovky *-ě*.⁶⁹ Vlivem dativu singuláru se objevily koncovky *-u*, *-ovi*. V nové češtině má zakončení na *-e/ě* omezený výskyt, např. v místních určeních *na hradě*, *na stole*, u jmen s archaickou flexí: *v lese*, *na dvoře*, *v Benešově*. I u těchto jmen se však vyskytují tvary s koncovkou *-u* (*na stromu*, *o Benešovu*). Koncovka *-u*, nalezená např. u o-kmenového substantiva *sedlák* (*sedláku*), je tedy správná.

---

⁶⁹ Před *-ě* docházelo k palatalizaci (stč. *o sedlácě*).

s. 96: ... *po sedláku jednom odeslali* ...

Jak již bylo řečeno dříve, původní koncovka *-e/ě* v lok. sg. ustupovala. Důvodem k ústupu této koncovky, byla palatalizace předcházející souhlásky, čímž se porušovala jednota kmene (např. *mech* > *mešě*, *sedlák* > *sedláče*, *krok* > *o kroce*). I když koncovka *-u* vypadá jako u-kmenová koncovka, pravděpodobnější je možnost, že je to koncovka dativní přejatá do lokálu. Toto převzetí bylo možné, protože lok. sg. byl v historické době vždy pád předložkový. Tvaroslovná funkce byla tedy patrná z předcházející předložky a nebylo zapotřebí jedinečné pádové koncovky, která by odlišovala lokál od jiných pádů.⁷⁰

Hýzrle často ponechává původní koncovku *-e/ě* u o-kmenových maskulin neživotných. Jedná se o tato slova: *klášter* > *v klášteře*, *dvůr* > *na dvoře*, *řemen* > *na řemeně*, *chrám* > *v chrámě*, *úsvit* > *na úsvitě*, *pankyt* > *na pankytě*, *sněm* > *na sněmě*, *díl* > *na díle*, *křišťál* > *v křišťále*, *rukáv* > *v rukávě*, *zákon* > *zákoně*, *čas* > *po čase*. U slov *čas*, *klášter*, *dvůr* se původní koncovka *-e/ě* užívá dodnes, u slova *řemen* jsou možné tři koncovky: *-u*, *-i*, *-ě*. U slova *sněm* je dnes v lok. sg. možný jen tvar *na sněmu*.

s. 33: ... *v klášteře od ní vystaveném a nadaném* ....

s. 34: *Po nedlouhém pak čase přišla též druhá žalostivá novina* ...

s. 43: ... *neb mu se krev z jeho ruky v rukávě, kde ten hřeb skoval, vylila*.

s. 47: ... *o kderěžto historii v Starém Zákoně v Třetích knihách královskejch, v 3. kapitole se vypisuje*.

s. 53: ... *mnoho řískejch knížat na říském sněmě pospolu shromážděných našli*.

s. 63: ... *na jednom vzáctném pankytě* ...

s. 88: *Tolikěž že Počkaj juž na sebe na větším díle všechna města v horních Uhřích potáh, ...*

s. 96: *Ale byvši juž to pořadí na větším díle vyhořený* ...

s. 109: *A maje z našich rejtarů jeden každéj dlouhou ručnici na řemeně* ...

s. 111: *Ráno pak na úsvitě* ...

s. 129: *A ráno při dvoře sme se všichni shledali* ...

s. 150: ... *v chrámě zlato a stříbro obětovati mají* ...

---

⁷⁰ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 127.

s. 152: ... *co by to za vodu v tom křišťále bylo.*

Koncovku **-u** Hýzrle uplatnil v lok. sg. o-kmenů (způsob > v *způsobu*) i bývalých u-kmenů (dům > v *domu*), dále často u slov přejatých (kabinet > v *kabinetu*, kanál > *po kanálu*), a to i u takových, z nichž některá by se podle zakončení v nominativu sg. řadila k měkkému deklinačnímu typu: palác > v *palácu*, plac > *na placu*. V textu se však vyskytuje také slovo *mustrplac*, které má koncovku **-e** (*na mustrplace*). U slova *dům* je také varianta s koncovkou **-ě** (v *domě*), dnes častější.⁷¹ U slova *palác* v dnešní češtině dáváme přednost měkké koncovce, a to koncovce **-i** (v *paláci*).

s. 51: *Nadto vejšejí pak juž v způsobu tom to, že ste mě tolikéž ke dvoru svému za dvořenína milostivě přijíti ...*

s. 75: *Jakož jest nejvyšší lejmant na mustrplace jeho Rupala s bubny a trubači za šelmu vyhlásiti dal.*

s. 128: *A byvši ta hospoda na tom placu, kde se běhalo ...*

s. 141: *Tu sem viděl, že v témž palácu, kde sme jedli ...*

s. 153: *Král pak, vstavši s ním na 2 hodiny v tom kabinetu zavřetej ...*

s. 157: ... *na vodě taky nechtíce po kanálu, pěšky až do Midlburgu sem se vydal.*

s. 157: ... *abych sobě v domu jeho všelijaké pohodlí učinil.*

V lok. pl. měla o-kmenová maskulina původní zakončení **-ích** < **-iech** (*chlapích* < *chlapiech*). Vedle této koncovky se objevuje u-kmenové zakončení **-ech**. U-kmenová koncovka později zvítězila a původní koncovka se omezila jen na některá substantiva. Tato proměna byla dokončena až v době národního obrození. V nové češtině je koncovka **-ích** pouze u jmen, která končí na **-g**, **-h**, **-ch**, **-k** (*o biologích, o potomcích, hoších*) a ojedinele u jmen zakončených v nominativu na **-s**, **-z**, **-l** (*v lesích, kostelích*) vedle koncovky **-ech**. K vytlačení původního **-ích** z lok. pl. došlo pravděpodobně ve snaze zabránit měkčení kořenové souhlásky, které by bylo jinak před koncovkou **-ích** nutné. Koncovka **-ích** byla do dnešní češtiny zachována pouze tam, kde to bylo nezbytné, např. *o vrazích, o hoších*. Je typičtější pro maskulina životná.⁷² V textu najdeme v lok. pl. tvary na **-ích** u přejatého slova *kavalír* > *kavalířích* místo dnešního –

⁷¹ Jedná se o místní určení.

⁷² A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 127.

ech (*kavalírech*) a u o-kmenového maskulina obyvatelského *Tataři* (*Tatařích*). Koncovka **-ích** se objevuje také v zakončení místního jména *Uhry* (*Uhřích*).

s. 49: *Skrze což opěty jak při těch předních kavalířích ...*

s. 92: *... po Tatařích se pustili ...*

s. 100: *...co by nového v Uhřích bylo ...*

U neživotných maskulin byla koncovka **-ích** také častá. Tak v textu čteme: *v časích, v domích, ve dvořích, na valích, na vozích, po krovích, po obědích; na dukátích, v hábitích, v kvartířích, na profantích, v šarmiclích, na šířích*. V důsledku toho došlo u některých slov k změkčení předcházející souhlásky. Všechna tato slova mají a měla by v případě svého užití v dnešní češtině koncovku **-ech**.

s. 37: *... po krovích se chovaly ...*

s. 49: *Po vykonání toho třikráte z kusu na těch šířích stříleli.*

s. 49: *Druhého pak dne po obědích ...*

s. 76: *A tak v těch častejch šarmiclích ...*

s. 89: *... velikej nedostatek na chlebích sme měli ...*

s. 92: *... jakož pak velikej nedostatek juž v profantích sme měli.*

s. 93: *... jiní všichni na svejch vozích ten začátek udělali ...*

s. 109: *A nás v našich šancích nebo kvartýřích po tři dni pořád travaglérovali ...*

s. 111: *Jakož pak v krátkejch časích na poručení odtad sme se hnuli ...*

s. 124: *Mají na valích jedno pořadí ...*

s. 128: *u veliké čistotě jak v domích, tak i na své ulici se chovají ...*

s. 140: *... nežli na dukátích se moc ztratí ...*

s. 144: *... v svejch napřed oznámenejch hábitích ...*

V díle Jindřicha Hýzrla lze vysledovat několik případů, ve kterých je přítomna ženská koncovka **-ách**. Jedná se o novotvary, u nichž nedocházelo ke konsonantické alternaci. V textu byla nalezena tato maskulina: *v okovách, na noclehách*. Tyto novotvary jsou později progresivní, kdežto původní tvary jsou na ústupu, především v hovorové češtině. V díle Jindřicha Hýzrla ovšem stále převažuje zakončení **-ích**.

s. 43: *... sv. Petr v okovách byl ...*

s. 105: ... na ... *hrubě zlejch noclehách*

Deklinační koncovky instrumentálu užívá Hýzrle většinou v náležitém tvaru. Odchyly lze spatřovat u slova *přítel*. Toto slovo náleží k deklinaci jo-kmenové a skloňuje se podle typu *oráč* (*s oráči*). Koncovka instrumentálu plurálu maskulin životných je *-i*. Hýzrle uvádí slovo ve tvaru *s přátely*. Užitá koncovka *-y* je typická pro paradigma vzoru tvrdého *chlap* (*s chlapy*).

s. 65: ... *s mejmi přátely (o nápad) k pokoji přijíti dáti ráčil* ...

Do instrumentálu plurálu maskulin pronikly někdy koncovky ze ženské purálové deklinace, a to buď *-ami* od tvrdých vzorů, nebo *-emi* od měkkých vzorů. Tak je tomu u substantiv *prstíčky* a *střevíce*. Ženské instrumentálové koncovky pronikaly v plurálu do deklinace substantiv rodu mužského, případně středního často.

s. 75: ... *a tak těmi prstíčkami kouzlití uměli* ...

s. 98: *Příčemž velikej nedostatek naši rejtaři majíce, předně bot, bez vostruh, mnohej v plátěnejch punčochách s trhanejmi střevícemi, s trhanejmi šaty, k tomu bez rukavic celý noci na vartě stávajíc* ...

6. 1. 1. 2. Feminina

Substantiva ženského rodu se v historické době dělila do deklinace tvrdé a-kmenové (skloňovala se podle vzoru *žena*), měkké ja-kmenové (podle vzorů *dušě* a staženého *laní*), konečně se některá feminina skloňovala podle i-kmenové deklinace (vzor *košť*) a podle méně produktivních *ьv*-kmenů (podle vzoru *svekrev*), *r*-kmenů (vzor *máti*).

Deklinace feminin nebyla tak přístupná alteranci koncovek jako mužské deklinace. Řídila se jasnými paradigmatickými zákonitostmi. Koncovky a-kmenové deklinace se v průběhu jazykového vývoje příliš nezměnily. Soudobá čeština přebírá stav staročeský. Jediná změna, která se uplatnila v a-kmenové deklinaci, byla diftongizace *ú>ou* v instr. sg. (*s ženú* > *s ženou*).

V nominativu singuláru feminin Hýzrle užívá správné koncovky, a to pro všechny ženské deklinace. Odchyly lze spatřovat pouze u slov *kratochvíle* a *krůpěj*,

keré v nominativu odsouvají samohlásku *-e*. Substantivum *kratochvíle* se v dnešní češtině řadí k substantivům, která se skloňují podle vzoru *růže* a mají tedy v nom. sg. koncovku *-e*. *Kratochvíle* náležela k měkkým ja-kmenům a měla se tedy skloňovat podle vzoru *dušě*. Lze soudit, že slovo *kratochvíle* mělo ve staré češtině zakončení na *-ŕa*. Přejatá substantiva se zakončením na *-la* často kolísala mezi a-kmeny a ja-kmeny. Byl to přirozený důsledek zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým *l*.⁷³ Autor slovu *kratochvíle* přisuzuje nominativní koncovku bez *-e*. Naopak slovo *krůpěj* má staročeský tvar na *-e* a Hýzrle je skloňuje náležitě podle podle měkkých ja-kmenů. Dnes skloňujeme slovo *krůpěj* podle nehistorického vzoru *píseň*. Substantivum *věž* (stč. *věžě*) má v textu původní deklinací ja-kmenovou. V nové češtině přešlo k nehistorickému vzoru *píseň*. Nový deklinační typ vznikl postupným sblíčováním ja-kmenů a i-kmenů. Jeho konstituace byla dovršena v 16.-18. století rozšířením novotvarů gen. sg. typu *bázeň*, *pout'*, *tvář* aj.

s. 37: ... *věž* se *spatřovala* ...

s. 49: *Ta kratochvíl trvala* ...

s. 152: ... *a vždy jedna krůpěje za druhou pochází* ...

R-kmenová deklinace patřila k neproduktivním deklinačním typům. Do tvarů slov, která k ní náležela, začaly pronikat a-kmenové koncovky. Postupně tato deklinace zanikla a r-kmenová feminina přešla k a-kmenové deklinaci. Tuto skutečnost dokládá slovo *dcera*. Hýzrle u něj užívá a-kmenové deklinační koncovky. Pozůstatkem starého skloňování je pouze dat. a lok. sg. (*dceři*). Naopak původní r-kmenové deklinační koncovky zachovává u slova *máti*. Slovo *máti* přešlo také k a-kmenům, ale původní tvar *máti* se užíval dál souběžně se substantivem *matka*, až nakonec zanikl. Hýzrle tvar *máti* užíval. Místo koncovky *-i* užívá v nominativu singuláru ja-kmenovou koncovku *-ě*. Slovo *mátě* byl novotvar, který vznikl vedle původních tvarů ze 14. století.⁷⁴

s. 34: *Neb jest byla mátě všech chudejch* ...

⁷³ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 143.

⁷⁴ M., Komárek, *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, Praha 1981, dále jen *Nástin morfologického vývoje českého jazyka* (1981), s. 75.

V genitivu plurálu feminin nalézáme odchylku ve kmeni a-kmenového substantiva *kniha*. Místo tvaru *knih* má Hýzrle tvar ***kněh***.

s. 147: ... *a do těch kněh vepsati dali*.

Koncovka dat. pl. feminin vytlačovala postupně i duálové tvary u párových tělesných orgánů. Hýzrle užívá v dat. pl. koncovku ***-ám*** u slov: *ruka* > *k rukám*, *noha* > *k nohám*. Duál se již od 16. stol. pocíťoval zejména v dativu jako nevhodný. V ostatních pádech duálové koncovky ve zbytcích přežívají, a to právě u párových částí těla.

s. 159: ... *abych neměl Vaší arciknížecí Milosti poníženu reverencí k nohám učiniti ...*

s. 167: ... *k rukám podati*.

U i-kmenových feminin zachovává Hýzrle v dat. pl. deklinační koncovku ***-em*** u slova *ctnost* > *ctnostem*. Tutéž koncovku má však i u přejatého adaptovaného slova *kratochvíle*, které patřilo k ja-kmenům (*kratochvílem*). V dnešní době čeština zachovává koncovku ***-em*** pro slovo *ctnost*, ale v dat. pl. slova *kratochvíle* užívá koncovku ***-ím***. Místnímu jménu *Košice* dává Hýzrle mužské zakončení ***-ům***, dnes jsou možné dvě koncovky ***-ům*** i ***-ím***.

s. 33: ... *Jeho Milost arciknížetci ráčil dáti na svůj náklad všelijakejm ctnostem, rytírskejm kratochvílem vyučovati*.

s. 96: ... *táhli sme přímo k Košicům*.

Akuzativ singuláru feminin nemá žádné tvarové odchylky. Ze staršího vývojového stadia však přetrvávalo častější užívání genitivu na místě prostého akuzativu (*ruky podati*). Substantivum *kratochvíl* má tvar bez koncovky.

s. 31: ... *ruky mi podati ...*

s. 40: ... *pro kratochvíl Jeho Milosti ...*

s. 45: ... *kratochvíl udělali ...*

V deklinačních koncovkách lokálu singuláru feminin se Hýzrle neodchyluje od tradičních podob. Jisté odlišnosti nalézáme při tvoření lok. pl., a to především u ja-

kmenového substantiva *ulice*. Tradiční ja-kmenová koncovka **-ích** byla nahrazena příznakovou i-kmenovou koncovkou **-ech**. Ja-kmenová deklinace občas přijímala do svého paradigmatu i-kmenové koncovky tam, kde původní koncovky způsobovaly homonymii tvarů. Změna ulicích > *ulicech* je touto skutečností ovlivněna. Změna však nebyla provedena důsledně, např. u slova neděle > *nedělích* byla zachována správná koncovka **-ích**.

s. 47: ... *bylo po ulicech ku poctivosti Jeho Milosti 7 teatrů vystavenejch* ...

s. 152: ... *zdali ve všech štyrech nedělích jakou proměnu vzalo*.

V instrumentálu singuláru zachovával autor náležitě koncovky. V plurálu vedle správné a-kmenové koncovky pronikala i koncovka duálu. Duálové zakončení **-ama** mají substantiva *služba* (službami > *službama*) a *dáma* (dámami > *dámama*). Zakončení **-ema** je u pomnožného substantiva *sáně* (*sáněma*), které patřilo do deklinace ja-kmenové. Zakončení **-íma** je doloženo u slova cizího původu *reverence* (*reverencemi* > *reverencíma*). Hýzrle přisoudil tomuto slovu koncovku, která ani v českém jazyce není správná (*reverencemi*). Pozůstatky duálu spatřujeme také u slova *ruka*. Duál přetrvává v menší míře do dnešní doby. Užívání bývalého instr. du. spadá do obecné češtiny. Duálový tvar pronikl také do instr. pl. substantiv mužského a středního rodu. Na místo náležité koncovky **-emi** u ja-kmenového substantiva *neděle* autor použil koncovku **-i** (*neděli*).

s. 74: *Kderej se ihned znal, že mezi tříma neděli přes 40 tisíc v ležení pokrad* ...

s. 104: *Koní pak s saněma* ...

s. 138: ...*ale já sem ho s země vobouma rukama ledva zvésti mohl*.

s. 150: *A týmž způsobem, douce od ofěry, tříma reverencíma, se na svý místo navrátí*.

s. 167: ... *mejma poníženejma službama na službu hleděl* ...

Jinou koncovku (podle měkké deklinace ja-kmenové) uvádí Hýzrle v instr. pl. feminina perlami > *perlemi* (*perle*, *-e*). V nové češtině se slovo skloňuje podle vzoru *žena* (*perla*, *-y*). Místo správné a-kmenové koncovky přisoudil a-kmenovému substantivu koncovku ja-kmenovou.

s. 149: *Nebo to všechno drahejm kamením dobrejm orientálskejm a vokrouhlejmí perlemi protkáno bylo ...*

6. 1. 1. 3. Neutra

Neutra se skloňovala podle vokalických deklinací středních o-kmenů (tvrdý vzor *město*), podle středních jo-kmenů (podle měkkého vzoru *moře*), podle stažených ѣjo-kmenů (vzor *znamenie*) a konsonantické deklinace nt-kmenů (vzor *kuře*). Tyto vzory se uchovaly i v dnešním paradigmatu středního rodu. Z původních jo-kmenů se postupem doby vydělila některá substantiva, která přešla k nt-kmenům. Do nové češtiny přešly plně k nt-kmenům původní jo-kmeny *vole* a *koště*. V některých nářečích, zejména v českých a v západní části hanáckého území, přešla k typu *kuře* všechna jména zakončená na *-iště*. K nt-kmenům náleží všechna jména mláďat. Koncovky nt-kmenů se začaly uplatňovat i u jiných jmen, a to především v nářečích, např. v jihočeských nářečích vytlačil tento typ i původní skloňování jo-kmenové neuter (*vejce*, gen. sg. *vejce*). Ve spisovném jazyce se tato deklinace začala uplatňovat u substantiv původně ѣja-kmenových *hrabě*, *markrabě*, původně ja-kmenového *doupě* a původně jo-kmenového *vole*, *koště*. Je tedy patrné, že zatímco většina konsonantických deklinací zanikala, nt-ová deklinace se nejenom udržela, ale dokonce se i rozšiřovala.

Koncovky neuter Hýzrle užívá správně. Určité odchylky jsou v nominativu a akuzativu plurálu substantiva *dítka*, které je v singuláru neutrum, ale v plurálu ve stč. mělo jen tvar feminina *dietky* a skloňovalo se podle vzoru *žena* i v ostatních pádech. Teprve později se plurál tvořil podle vzoru *město* na *-a* (*dítka*). Tendence k unifikaci koncovek všech rodů byla v mluveném jazyce častá a přetrvává do dnešní doby.

s. 65: ... *že co na tom světě může votec dítkám svejm lepšího po sobě zanechati ...*

s. 113: ... *a že jejich manželky a dítky v nouzi a sirobu uvedu ...*

s. 141: ... *a čích dítky z vobce se toho dotříti mohou ...*

Nom. pl. ostatních neuter nebyl zasažen odchylkami. Genitiv plurálu podle vzoru *město* má substantivum *manželstvo* (dnes *manželství*).

s. 117: ... *nebo Její Milost ráčila juž druhou pannu ceru svou králi polskému sama k stavu svatého manželstva doprovázeti ...*

Substantiva slovesná typu návrat > *navrácení*, útěk > *utíkání*, pohled > *pohledění* se skloňují podle њjo-kmenů stažených (vzor *znamení*). Nalezáme je ve tvaru akuzativu a genitivu singuláru, např.:

s. 111: ... *obávající se té noci Tatarů navrácení* ...

s. 88: ... *na utíkání do lesů, a kam kdo věděl, se oddali*.

s. 51: ... *na pohledění velmi sprostnej člověk* ...

Výjimkou bylo slovo *útery*, akuzativ sg. v *outerej*, u kterého koncovka podlehla diftongizaci *ý/í* > *ej*. Skloňovalo se sice podle vzoru *znamení*, ale má jinou grafiku.

s. 65: *Léta pak 1603, v outerej po sv. Trojici* ...

Místní jméno *Polsko*, které dnes náleží k deklinaci středních o-kmenů, užívá Hýzrle ve tvaru se změněným rodem (*Polska*, -y) podle a-kmenů.

s. 37: ... *že Její Milost arcikněžna stará zase do Polsky, domů se navracujíc, táhne*.

Lokál neuter měl drobné odchylky v několika plurálových tvarech: *kola* (*kolích*) a *okna* (*oknách*). Substantivum *kolo* má starší koncovku *-ích* proti dnes obvyklé *-ech*. V lok. pl. *oknách* je ženská a-kmenová koncovka *-ách* místo *-ech*. Tutéž koncovku *-ách* má v textu substantivum *koleno* (*kolenách* místo duálového *kolenou*). Je to důkaz pronikání ženských koncovek do plurálu neuter.

s. 46: *V voknách bylo také viděti velikej počet pěknýho a nákladně připravenýho fraucimoru*.

s. 135: *A ty nebohý kočky nemoha ven, velkejm horkem v těch kolích co veveřice běhaly*.

s. 144: ... *na kolenách klečíce* ...

V instrumentálu singuláru neuter užíval autor koncovky *-em*. Koncovku má slovo s jinou slovo tvornou příponou než dnes (*šibalstvo*, *šibalstvem*). Duálovou koncovku má v instr. pl. substantivum *oko* (*vočima*). Tato koncovka se užívá v běžně mluvené češtině a v nářečích.

s. 73: *A tak voči*ma* uhlídal skutky ...*

s. 96: *... to sou velikejm šibalstvem na lotrostvo panu Bastovi udělali.*

6. 1. 1. 4. Skloňování jmen cizího původu

V textu se vyskytuje velké množství jmen cizího původu. Jedná se především o slova z dvorského prostředí a o slova, která lze řadit do vojenského slangu. Mnohá slova, která byla svým zakončením podobná českým deklinačním typům, se podle nich také skloňovala. Jejich zakončení tedy postihují stejné odchylky jako slova českého původu. Tato skutečnost je zřejmá u maskulin, feminin i neuter. Jedná se o maskulina, která už v dnešní době nevnímáme jako slova cizí, např. *apoštol, císař, dekret, doktor, kříž, maršálek, markrabě, žert*. Cizí jména ženského původu, která skloňujeme jako a-kmeny, jsou např. *armáda, sekta*. Jako slova zdomácnělá vnímáme také některá neutra, např. *clo*. Podle českých deklinačních typů se skloňují slova, která ještě vnímáme jako cizí, např. *greničár, kurfiřt, kyrysar, mustrplac, ordunk, rystkomora, flota, fortuna, vyrystování*.

Při rozboru zkoumaného textu jsme našli velké množství cizích jmen ženského rodu. Jedná se jména latinského původu s původním zakončením *-ia, -tio*. Místo původního zakončení autor užívá adaptovanou počestěnou koncovku *-í* a skloňuje jména podle typu *laní*. V textu byla doložena následující feminina: *kortesí, rekomandací, konversací, audiencí, informací, exekucí, protestancí, municí, invencí, reverencí, relací*, dokonce i *konvojí* z angl. *convoy*, a to z fr. *convoi*).

s. 33: *... velmi pěkné a nákladné invencí spatřovaly ...*

s. 33: *... vedle veliké rekomandací pana z Pernštejna...*

s. 71: *... s silnou konvojí ...*

s. 72: *... všechnu informací o nepříteli ode mne vzal.*

s. 80: *... mečem exekucí vykonati dali ...*

s. 116: *... ku panu kardinálovi s oustní relací odeslali*

s. 116: *... ale k audiencí pro nedostatek zdraví Jeho Milosti sem přijíti nemohl.*

s. 122: *... mně velikou kortesí prokazoval.*

s. 128: *... k ní všelijaké municí dostatek.*

s. 130: *... po mnohé konversací ...*

s. 133: ... *nemalá konversací od kavalírů bejvala.*

s. 138: ... *k zemi nízké reverencí*

V textu byla vysledována rovněž cizí slova ženského rodu s jiným zakončením. Původní tvar slova *convoi* uvádí Hýzrle také ve tvaru *convoie*. Toto substantivum vnímá jako femininum. Zvláštním případem je slovo latinského původu *múza*. Hýzrle většinou ponechává latinské deklinační koncovky (např. pro nom. pl. *musae*), občas slovo adaptuje a přisuzuje mu české deklinační koncovky (např. *těch mus*).

s. 69: ... *silná-li convoie přítom jest*

s. 165: ... *na druhejm příbytku seděly 9 musae*

s. 165: ... *těch 9 mus jim nahoře k tomu tanci hrály*

Neutra zakončená na *-um* ponechává v singuláru nesklonná, např. *oratorium*:

s. 36: ... *z svého oratorium dolů ...*

6. 1. 2. Jmenné skloňování adjektiválií

Jmennou deklinaci měly ve staré češtině ještě jiné slovní druhy, především adjektiva. Nejčastěji jsou to jména, která skloňujeme podle deklinace o-kmenové a a-kmenové, méně často i-kmenové.⁷⁵ Podle jmenné deklinace se skloňovaly také některé druhy číslovek (základní číslovky, např. *pět, šest, sto, tisíc*) a dochovaly se i zbytky jmenné deklinace původních participií nt-ových, s-ových, l-ových, n-ových a t-ových.⁷⁶

Přídavná jména přivlastňovací typu *bratrův, -ova, -ovo; matčín, -ina, -ino* se v textu vyskytují a jsou tvořena správně. V textu bylo nalezeno například přivlastňovací adjektivum *bekova*, které se v textu objevuje v nom. sg. (*bekova*) a v ak. sg. (*bekovu*). Dalšími příklady jsou adjektiva: *Šalamounovejch* v lok. sg., *Cupidovejch* v gen. pl., *Abrahámova* v gen. sg., *marinářovo* v nom. sg. Na základě těchto dokladů můžeme usuzovat, že jmenné tvary přivlastňovacích adjektiv autor tvořil správně.⁷⁷ Slova, u nichž spatřujeme příznakovou koncovku, se v textu vyskytují v malé míře. Jedná se o složené tvary posesivních adjektiv typu: *do hospodářové světnice, kus od Longinového*

⁷⁵ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 155.

⁷⁶ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 121.

⁷⁷ Deklinační koncovky těchto slov podléhají hláskovým změnám.

železa, u *Hýzrlový studnice* ve tvaru gen. sg., v *Kronice české Hájkové* ve tvaru lok. sg. V textech ze 16. století se složené tvary místo jmenných objevují velmi zřídka, ale v *Hýzrlově* textu jsou tvary podle složené deklinace dosti časté. Tvar *Hýzrlů dům* vypadá jako gen. pl. k nom. pl. substantiv, ale ve skutečnosti je to starý jmenný tvar *-óv* ke jmennému nom. pl. posesivního adjektiva.⁷⁸ Dalším případem je přivlastňovací adjektivum *hospodářové světnice*, které má místo jmenného tvaru *hospodářovy* tvar podle složené deklinace se zakončením na *-é*.⁷⁹

s. 27: *Proto, poněvadž o starožitnosti rodu mého v Kronice české Hájkové ...*

s. 40: *A říkají tu od mnoha set let Hýzrlů dům a u Hýzrlový studnice.*

s. 47: *... v nohách Šalamounovejch ...*

s. 56: *... andělé svatí do lůna Abrahámova vnesli.*

s. 61: *A po složení nepřítelē, kdy se varty dobře osadily, pan nejvyšší odtad vězně svý pobral. Předně bekovu máteř ...*

s. 61: *... že bekova žena dobře zpívati a na kobzu hráti umí ...*

s. 122: *... kus od Longinového železa, kredejm bok Kristu Pánu proklál ...*

s. 124: *A přišedši do hospodářové světnice ...*

s. 156: *... jedno nevelký pachole marinářovo při zdraví zůstalo.*

s. 160: *Potom vyběhlo z připravenejch jeskyn drahně Cupidovejch pacholátek ...*

V textu se vyskytuje také měkké přivlastňovací adjektivum *páně*. Má deklinaci jmennou, jo-kmenovou. Toto adjektivum se dříve skloňovalo *páň, páňě, páňe* atd., ale většinou se ho užívalo v genitivní formě *páně*, jež se udržela i do nové češtiny. *Hýzrle* tento tvar hojně užíval, především ve spojení *chrám Páně, krev Páně* a *léta Páně*, ale také ve smyslu *pán* jako titul.⁸⁰

s. 44: *... tehdy krev Páně v kalichu*

s. 103: *... přived sebou páň z Valštejna služebníka*

s. 118: *... i do chrámu Páně vnešen byl ...*

⁷⁸ F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 337.

⁷⁹ F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 335.

⁸⁰ M., Komárek, *Nástin morfologického vývoje českého jazyka* (1981), s. 87.

Adjektiva, která se skloňovala podle jmenné deklinace, nejsou v díle Jindřicha Hýzrla příliš častá. Tato skutečnost korespondovala s postupným odsouváním jmenných tvarů adjektiv, které ustoupily složeným tvarům adjektiv.

Hýzrle hojně užíval jmenné tvary původních participií. Participia n-ová a t-ová (*poručen, spokojen, bit, přijat*) se buď adjektivizovala a měla tvary složené, nebo zůstala ve jmenném tvaru. Jmenné skloňování si zachovala některá pasivní participia t-ová a n-ová, která se tvořila od kmene infinitivního příponami *-t, -ta, -to; -n, -na, -no/-en, -ena, -eno*. T-ová participia, která si v textu zachovala jmenné skloňování, jsou např. tato: *odňata, ponuknut, pohnut, dotknuto, zajat, přibit, vylita, s'ata*. N-ová participia se jmenným skloňováním se v textu vyskytují častěji, např.: *vděčen, puštěn, bráněn, poručeno, vytaženo, oznámeno, dáno, ukázána, chován, připravena, oblečena* aj. Většina n-ových a t-ových participií byla součástí opisných slovesných tvarů v pasivu, nebo měla ve větě funkci doplňku.⁸¹

s. 41: *Kdež jeho Milost ráčil slavně jak v pokojích, tak i ve všem jiným spolu se vším dvorem svejm chován byl.*

s. 42: *... a čím více od svejch lidí bráněn byl, tím více myší přibejvalo.*

s. 43: *... hřeb jeden, kderejm Kristus Pán na dřevě sv. Kříže přibit bejti ráčil ...*

s. 72: *Kdež nepřítel juž u té viničky, jakž prve dotknuto bylo, 3 kusy střelby zašancováno měl ...*

s. 82: *... pročez souce tím na mysli své pohnut, že by toho vděčen byl ...*

s. 120: *Kdež všelijaké kortesí uživše, kostfraj sem chován byl.*

s. 121: *... všemu dvoru i mně o tom oznámeno bylo ...*

Jmenné skloňování mají také některé jiné adjektivní typy, které byly ve staré češtině značně rozšířeny. Některé z nich zůstaly v menší míře zachovány i v dnešním jazyce. Ve větší míře se jmenná adjektiva změnila v adjektiva složená. Jsou to jména, která jsou součástí přísudku jmenného se sponou, nebo ve větě plní funkci doplňku: *žádostiv, milostiv, trpělív, laskav, živ, rád*.

s. 29: *V neštěstí pak aby sobě také nezoufali, nýbrž ve všem protivenství a neštěstí trpělivi byli.*

---

⁸¹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 157.

s. 38: *Nebo od nejmenšího až po největšího všickni na jeho Milost arciknížecí tak jako děti na vlastního otce laskavi byli.*

s. 56: *... byl sem žádostiv pod jeho rejement se dáti.*

s. 64: *Jehož milé duši Pán Bůh rač milostiv bejti.*

s. 128: *Ten mě taky velice hrubě rád uhlídal ...*

s. 145: *„Bud' živ, králi Jakube!“*

Jmennou deklinaci měly rovněž některé číslovky. Číslovky se neustálily jako zvláštní specifická mluvnická kategorie. Proto si ani nevytvořily zvláštní skloňování. Skloňovaly se podle povahy kmene, podle významu a podle funkce, kterou zastávaly, jako podstatná jména, zájmena nebo přídavná jména.

Podle jmenné deklinace se skloňovaly např. základní číslovky *tři* až *desět* jako i-kmenová substantiva,⁸² stejně tak číslovky typu *dvacet*, *třicet* až *devadesát devět*, dále číslovky *sto* jako střední o-kmeny (vzor *město*), *tisíc* jako měkké jo-kmeny (vzor *oráč*). Neurčité číslovky typu *málo*, *mnoho*, *několiko*, *toliko* měly jmennou flexi podle vzoru *město*.⁸³

Základní číslovka *tři* měla ve staré češtině v instrumentálu tvar *třmi* (*třimi*, *třemi*). Hýzrle užívá v textu tvary *tříma* a *třmi*.⁸⁴ Tvar *tříma* je ovlivněn tvar nom. *tří* a k tomu je v mluvené řeči rozšiřující se původně duálová koncovka *-ma*. Ostatní číslovky, které podléhají jmenné deklinaci, skloňuje autor pravidelně.

s. 74: *Kderej se ihned znal, že mezi tříma neděli přes 40 tisíc v ležení pokrad ...*

s. 122: *... tu monstrancí se třmi velebnejmi svátostmi ...*

6. 1. 3. Složená deklinace

Deklinace složená je geneticky nejmladší. Složená se nazývá proto, že její zvláštní koncovky vznikly skládáním adjektivních deklinačních koncovek jmenných s tvary zájmena *j*, *ja*, *je*. Zájmenné tvary postupně splynuly s adjektivy v jedno slovo a vlivem stahování vznikla samostatná deklinace s osobitými tvary. Všechny dnešní tvary

⁸² Číslovky *pět* až *desět* jsou od původu ženská substantiva i-kmenová typu *kost*.

⁸³ V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I*, Praha 1963, dále jen *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 145-159.

⁸⁴ Tvar nominativu *tří*, *čtyři* se drží až do začátku 17. století, kdy ustupuje podobě *tři*, *čtyři* s *-i* vzniklým zkrácením anebo prostým zobecněním tvaru žen. a stř. rodu – snad i podle typu *tři*, *čtyři ženy*, *děti* byly vyrovnány podoby *tří*, *čtyři chlapi*, *muži* v *tři*, *čtyři chlapi*, *muži* apod. V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 147-148.

však nevznikly pouze stažením. Některé byly převzaty z jiných deklinačních typů.⁸⁵ Složené skloňování má většina adjektiv, číslovky řadové typu *prvý, první, druhý, tisící* a některá zájmena (*který, jaký, čím* aj.)

Složená adjektiva tvrdá, odvozená od o-kmenů a a-kmenů, se skloňují podle vzorů *dobrý, dobrá, dobré*. Hýzrle užíval příznakové koncovky, které vznikly v důsledku diftongizace *í/ý > ej* a úženi *é > í* v zakončení slova.⁸⁶ Zakončení *-ej* v dat. sg. a lok. sg. u adjektiv a zájmen ženského rodu Hýzrle neužíval. Důsledně dosazoval novější koncovku – *é*, např. *k dobrej ženě > k dobré ženě*.

Složená adjektiva měkká, odvozená od jo-kmenů a ja-kmenů, se skloňovala podle typu *pěší, pěšá, pěšie*. Hýzrle se neodchyluje od náležitých tvarů a neužívá příznakové koncovky.

6. 1. 4. Zájmenná deklinace

V indoevropských jazycích mají zájmena zvláštní flexi, která se liší od deklinace substantiv ve většině pádů. Ani sama deklinace zájmen není jednotná. Rozlišujeme dvě základní skupiny, zájmena bezrodá a zájmena rodová.⁸⁷ Podle zájmenné deklinace se skloňuje většina zájmen: *já, ty, on, ten* atd., zájmenných adjektiv typu *sám* a číslovky *jeden, dva, oba*. Skloňování zájmenné se oproti jmenné deklinaci vyznačovalo některými typickými pádovými koncovkami: sg. gen. m., n. *-go*, dat. *-mu*, lok. *-mb*, pl. instr. *-mi*. Tvaroslovných prostředků deklinace zájmenné se později využilo k dalšímu rozlišení deklinací, např. deklinace složené od deklinace jmenné.⁸⁸

6. 1. 4. 1. Bezrodá zájmena

Patří sem stará osobní zájmena *já, ty, my, vy* a reflexivní zájmeno *se*. U těchto zájmen nerozlišujeme gramatický rod. Jedná se o starší typ zájmen. Jejich pádové přípony jsou svérázné a nemají ve flexi ostatních slovních druhů obdoby. Nadto se jejich deklinace vyznačuje silnou kmenovou supletivností, tzn. některé pády vznikají nejen připojováním různých přípon, ale i obměnou slovního základu.⁸⁹ Autor skloňuje bezrodá zájmena pravidelně, nenacházíme u nich žádné příznakové jevy.⁹⁰

⁸⁵ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 188.

⁸⁶ Viz oddíl Hláskosloví.

⁸⁷ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 162.

⁸⁸ V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 118.

⁸⁹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Vývoj mluvnického systému českého jazyka* (1968), s. 131.

⁹⁰ Tvary osobního zájmena *já* byly autory edice přizpůsobeny dnešnímu pravopisnému úzu.

6. 1. 4. 2. Rodová zájmena

Rodová zájmena mají specifickou deklinaci. Nenacházíme však u nich zvláštnosti obvyklé u zájmen bezrodých. Starší vrstva rozlišuje rod dvojí: osobní a věcný (*kto-čso*), později toto rozlišení ustupuje a u zájmen rozeznáváme trojí rod: mužský, ženský a střední.⁹¹ Mezi rodová zájmena řadíme osobní zájmena *j(en)*, *on*, *jě*, *ona*, *je*, *ono*. Tato osobní zájmena byla původem zájmena ukazovací typu *ten*, proto u nich lze rozlišit gramatický rod a zároveň mají odlišnou deklinaci než zájmena bezrodá. Původní ukazovací zájmeno *j(en)* bývalo často doplňováno enklitickým *-ž(e)*, vznikla tak relační zájmena *jenž*, *jež*, *jež*, následně *jenžto*, *ježto*, *ježto*. Zájmeno *jenž* od 15. století ustupuje zájmenu *který*. Tato skutečnost je doložena rovněž v díle Jindřicha Hýzrla. Relační zájmena v textu užívá, např. **jenž** (autor je nesprávně užil pro nom.pl. na místo správného *jíž*) a **jížto**, ovšem v menší míře než zájmeno *který* (*kderý*). Relativní význam má i identifikační zájmeno **tuž**, které se odchyluje od správného tvaru akuzativu sg. *tutéž*.

s. 78: *Nebo na tuž cestu sme trefili ...*

s. 95: *Pan Basta také, obdrževši svejm prvním i druhým trefunkem bitvu, i druhou střelbu jim odňal a týmž způsobem jako prve ty, jenž se na utíkání dali, provázeti dal.*

s. 114: *... a nám spolu léta 1605, 16. Octobris, cerku dáti ráčil, jižto jméno na křtu svatém Lidmila Polexina dáno bylo.*

V textu bylo nalezeno osobní zájmeno **on** v ak. sg., má stažený tvar **naň** (*na něho* > *naň*), který vznikl spojením předložky a zájmena **j**.

s. 31: *... naň se ptají ...*

s. 76: *... aby naň lejtmont ukazoval ...*

Zájmena přivlastňovací v textu podléhají hláskovým změnám, o kterých bylo pojednáno dříve. Vedle těchto změn nenacházíme větší množství tvarů, které by se jevily jako příznakové. Autor užívá genitivní tvar osobního zájmena **jich** ve spojení (*jich něco zbili*, *jich něco vskočilo*) a kratší tvar přivlastňovacího zájmena 3. os. v lok.

⁹¹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 164.

pl. (*při Jich Milostech*). Dále autor užívá tvar **jich** v gen. pl. (*od Jich Milostí*) a v instr. pl. (*s jich obouch manželkami, s jich zbraněmi*). V staročeských památkách až do konce 14. st., i v 15. st. je ještě zpravidla tvar původní a jen poměrně vzácně se objevuje širší podoba *jejich*. V dnešní češtině pronikla všeobecně podoba *jejich*.⁹² Tvar *jich* je sice nadále také možný, ale užívá se ojediněle. V dnešní češtině má značné archaické zabarvení.

s. 40: *Třetího dne ráčil Jeho Milost arcikníže slavnej pankyt držeti, kderémužto se sjeli Filip Ludvík, falckrabě z Najburku, Otto Jindřicha z Sulcpachu v Horních Falcích s jich obouch paní manželkami.*

s. 58: *Valoni napřed skorerii učinili a Turky, přede dnem na předměstí senný stohy dělajíc, našli, jich něco zbili a něco jich do pevnosti vskočilo.*

s. 64: *Potom léta 1597, v středu po Božím těle, tj. 11. Junii, na paláce v soudné světnici od Jich Milostí nejvyšších pánův ouředníků a soudců zemskejch vedle starobylého a slavného obyčeje Království českého vyprošena a téhož léta na den svatého Jiljí, 1. Septembris, k stavu svatého manželstva šťastně dodána.*

s. 101: *On lekši se toho, do okolních vesnic na pomoc zvolati a přes 300 sedláků s jich zbraněmi svolati dal a v samej večer nám do domu s takovejm křikem vskočil, jako by nás hned všechny pobíti chtěl.*

Zájmena tázací jsou tvořena pravidelně. V nominativu místo *kto* je v nové češtině *kdo*.⁹³ Autor užívá tvar s **-d-**, jak dokazuje vztažné zájmena *kdož*, stejně jako vztažné příslovce *kdež*. Z dalších vztažných zájmen užívá Hýzrle již zmíněné *jenž*. Zájmeno *jenž* ovšem od konce 15.st. rychle ustupovalo zájmenu *který(ž)*. V nářečích a obecné češtině zaniklo úplně. Ve spisovném jazyce se tradicí zachovalo a dnes tvoří stylisticky zabarvený protějšek neutrálního *který*. Relativní význam tohoto zájmeného adjektiva byl často zesilován přidaným **-že** (*kterýž, kteréž, kteráž*) a v některých případech ještě přidaným **-to** (*kterýžto, kteréžto, kterážto, kderémužto*).⁹⁴ Zájmeno *který(ž)* (psáno *kderýž*) má v textu mnohem častější využití.

⁹² V., Vážný, *Historická mluvnice česká. Tvarosloví I* (1963), s. 129.

⁹³ Tato podoba vznikla analogií podle tázacích příslovcí *kde, kdy*. A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 164.

⁹⁴ V., Vážný, *Historická mluvnice. Tvarosloví I* (1963), s. 141-142.

s. 40: *Třetího dne ráčil Jeho Milost arcikníže slavněj pankyt držeti, **kderémužto** se sjeli Filip Ludvík, falckrabě z Najburku, Otto Jindřicha z Sulcpachu v Horních Falcích s jich obouch paní manželkami.*

s. 134: 28. *vsedši na vodu, **kderěž** Tems říkají a teče z moře ...*

s. 143: ... *po kalvínsku pro krále dítě okřtíti dali. **Kderěžto** sám král na rukou držel.*

Zájmena neurčitá vznikala ze zájmen tázacích a vztažných, jež opět svým původem bývají zájmena tázací, nebo ze zájmenných adjektiv, a to buď ztrátou přízvuku nebo odvozováním předponami, především prefixem **ně-**, v neposlední řadě skládáním s příklonnými slovy nebo částicemi *-si, -s, -sik, -koli, -koliv, -kolivěk*.⁹⁵ Hýzrle užívá neurčitá zájmena v náležitém tvaru. Pouze zájmeno **nějaký** se objevuje vlivem mluveného jazyka ve tvaru **ňáký**, který vznikl haplogií.

s. 42: ... *2 míle odtad u **ňákýho** městečka ...*

s. 71: *Majíce pak nepřítel na své straně nevelkej vostrůvek a velikou armádu na vodě, usiloval všelijak lidu svého **ňákej** díl na vostrov Adon ložírovati.*

Záporná zájmena se tvořila připojením částice **ni-** k zájmenům tázacím *kto, čso, který, kaký, čí*. Hýzrle připojoval částici **ni-** i k zájmenu **žádný (nižádný)** zřejmě ve snaze zdůraznit zápornost slova.

s. 139: *Nežli ozdoby v něm **nižádné**.*

Jako zájmena se skloňují druhové číslovky typu *dvój, obój, trój*. Jejich flexe byla v pračeštině totožná s *mój*, avšak v historické době se z veliké části vyvíjela jinak než u vzoru *mój*. Tak už ve staré češtině se pozorují některé tvary jen nestažené, např. nom. sg. f. *dvoje* na místo *dvá*, ak. sg. f. *dvoju* na místo *dvú*.⁹⁶ Kontrahované tvary se v textu vyskytují ve tvarech nom.pl. n. *dví* (v tomto případě nesprávně) a gen. sig. n. *dvýho*.

s. 116: *Nebo z toho **dvýho** jedno že věděti chtějí.*

s. 141: ... *za níž **dví** děvčátek sukni nesou.*

⁹⁵ V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 143.

⁹⁶ F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 368.

Zájmenné skloňování tvrdé podle typu *ten* mají také základní číslovky *dva, oba*. Je to skloňování duálové, které se uchovalo až dodnes. Místo patřičného tvaru lokálu duálu *dvou/obou* se objevil tvar *dvouch/obouch* (*po těch dvouch předních osobách*). Tvary *dvouch/obouch* jsou novotvary, které začaly pronikat až v 16. století. V textu byl použit tvar *obouch* pod vlivem genitivu přivlastňovacího zájmena *jejich* (zde ve zkráceném tvaru *jich*): *s jich obouch paní manželkami*. V textu se vyskytl také stažený a úžením upravený tvar *obí* (*oboje>obé>obí*).⁹⁷ V excerpovaném textu se často vyskytuje tvar instr. du. *dvouma* (*se dvouma sty*) místo náležitého duálového *dvěma*. Tvar *dvouma* vznikl vlivem tvaru *dvou*. Je to v mluvené řeči projev tendence k systémovému vyrovnání.

s. 34: *A když pak ty žalosti po těch **dvouch** předních v Pánu odpočívajících osobách vobměkčení žalovati přicházelo ...*

s. 35: *Za Jeho Milostí sem já taky velmi oupravně a nákladně a la gineta jel, maje v pravé ruce dlouhou zagalii, na **vobouch** koncích s vostrým železem.*

s. 40: *Druhého dne po příjezdu ráčil Jeho Milost pevnost a cejkhaus zhlhnouti, což **obí** hodné viděti jest.*

s. 40: *Třetího dne ráčil Jeho Milost arcikníže slavnej pankyt držeti, kderémužto se sjeli Filip Ludvík, falckrabě z Najburku, Otto Jindřich z Sulcpachu v Horních Falcích s **jich obouch** paní manželkami.*

s. 73: *Na to pan Zejfríd Kolnic druhé noci se **dvouma** sty hejduky na stranu nepřátelskou se přeplavil a nevelké šance při samém břehu Dunaje sobě vyvrhl.*

Zájmennou deklinaci mají také neurčité číslovky *veš, všě, vše*. Už ve staré češtině se tyto tvary spojují pro zesílení významu s příponami *-cek, -tek, -cen, -ken, -cken, -tken, -chen* a další. Takto vzniklé delší a výraznější tvary v historickém vývoji zatlačují některé méně výrazné původní typy kratší.⁹⁸ Rozšířené tvary neurčitých číslovek jsou doloženy ve zkoumaném textu. Především se jedná o slova *všechn, všecek*.

s. 56: *Nad jeho pak smrtí jak Jeho Milost císař, tak také **všechn** dvůr i ti, jenž Jeho Milost znali, velikej zármutek a žalost nesli.*

⁹⁷ V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 146.

⁹⁸ V., Vážný, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I* (1963), s. 157.

s. 62: *A mně že statek svůj **všecek** odkázal.*

Tvar neurčité číslovky z původního kmene zájmenného *mnoho* byl v textu často rozšiřován o *-nácte* (*mnohonácte*). Tento způsob tvoření souslovných číslovek nebyl ve staročeštině vzácností. Užívalo se jej pro zesílení významu.

s. 107: *Táhnouce pak pan Basta s velikou opatrností ven, tu opěty sjevši se **mnohonácte** tisíc Uhrů, Turků a Tatarů, náš lid ven vyprovázeli, s nimi každé den šarmiclovali, jedni druhým do kvartýrů nočně vpády dělali.*

6. 1. 5. Sjednocování plurálových koncovek adjektiv, zájmen a číslovek

Hýzrle většinou přisuzuje adjektivům, zájmenům a číslovkám náležité koncovky, které korespondují s kategorií rodu daného slova. Od správné podoby se autor často odchyluje v zakončení nom. a ak. pl. neuter. V takových případech se objevuje tendence ke stírání rodových rozdílů. Opět se projevila autorova nedůslednost. V textu můžeme najít jak doklady, u nichž adjektivum zachovává rod, který se shoduje s řídicím substantivem, např. *někderá města, knížata saská, holá slova*. Vedle těchto případů Hýzrle často přisuzoval adjektivům zakončení, které bylo typické pro feminina, *é* se zúžilo v *í*, např. *jiná knížata > jiný knížata*, *malé dívky > malý dívky*, *rozličná instrumenta > rozličný instrumenta*.

s. 48: ... *jakož sám jeho Milost i **jiný** knížata a kavalírové to velice schválili.*

s. 94: ... *majíce jedna každá kompanie **svý kočárský** koně, na nich kočí, pacholata, ženy a **malý** dívky pod praporcem ...*

s. 145: ... *a k tomu velmi libě na **rozličný** instrumenta hráli ...*

Ke kolísání v jmenném rodu adjektiv docházelo také v instr. pl., kde původní koncovky byly nahrazovány ženskými koncovkami *-mi*, *-ami*, a později také duálovým zakončením *-ama*. Tato tendence je zřejmá v obecné češtině a v některých českých nářečích.⁹⁹

---

⁹⁹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historická mluvnice češtiny* (1986), s. 144.

V textu jsou patrné tvary instr. pl. s duálovým zakončením *-ama* místo správného zakončení a-kmenového *-ami*, např. *mými poníženými službami* > *mejma poníženejma službami*; *mnohými, učenými, pobožnými a vznešenými lidmi* > *mnohejma, učenejma, pobožnejma a vznešenejma lidma*. Zakončení *-ama* spatřujeme rovněž v případě svými dvěma dámami > *svejmi dvouma dámama*. V tomto případě autor zachoval náležitou koncovku přivlastňovacího adjektiva *svůj*, avšak číslovka *dvěma* má lidový tvar *dvouma*. Rozkolísaný případ představuje spojení těmi mladými knížaty a kněžnami > *těma mladejmi knížaty a kněžnami*. Nedůslednost podobného typu můžeme sledovat také u příkladů: *dvěma rakouskými praporci* > *dvouma rakouskejma praporci*; *s praporci našimi* > *s praporci našima*. Substantivu autor ponechává správné zakončení, pouze adjektivum a zájmeno, které jsou na substantivu závislé, mají duálové zakončení. Číslovka *dvě* má sice správnou duálovou koncovku, ale od unifikovaného základu *dvou-*.

s. 38: *A když Jeho Milost ráčil se na cestu vypraviti, musím pominouti toho, jaké žalostivé a plačtivé žehnání tu mezi těma mladejmi knížaty a kněžnami jest bylo ...*

s. 59: *Jednoho dne, vypadši z pevnosti dosti v skromným počtu, do šanců nejvyššího pána z Brejsu, kdež se dvouma rakouskejma praporci svého lidu ležel.*

s. 109: *Kdež někdeří s praporci našima vypadše, šarmiclovati sme počali.*

s. 151: *Nežli tomu se divím, že Pán Bůh takové věci od počátku světa před tolika mnohejma, učenejma, pobožnejma a vznešenejma lidma skrejtí, Vám dochovati a teprve v tento juž poslední věk vyjeviti ráčil.*

s. 165: *Potom se voblaky zase rostoupily a Apollo svejmi dvouma dámama na harfu zase hrál a ony zpívaly.*

s. 167: *Poněvadž sem té milosti dosáhl, že sem Jeho Milost pana bratra Vaší knížecí Milosti, pana landkrabě Fridricha, v Engelandu poznal a Jeho Milosti každodenně mejma poníženejma službama na službu hleděl, skrze což sem při jeho Milosti nemálo milosti a lásky dosáhl.*

Vedle unifikovaných tvarů se v textu vyskytují správně utvořené tvary. Náležitou koncovku mají např. doklady: *s dobytejmi šavlemi, s jejými pannami, s mnohejmi jinejmi relikviemi*.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Tvary *dobytejmi, mnohejmi, jinejmi* byly zasaženy z hlediska příznakovosti diftongizací *ý/í* > *ej*.

s. 60: *Nicméně z též jejich muskea vyvalilo se 50 Turků s dobytejmi šavlemi, kdeří při svém chrámě umříti oumyslu byli, statečně se potkali a jistě velikého mužství dokázali.*

s. 61: *A když pan nejvyšší ji potěšiti chtěl, tehdy jí sliboval, že ji proti jisté vejplatě s jejými pannami zase do Budína pustiti chce.*

s. 122: *Bylo by o tom mnoho pěkného psáti, jakejm divnejm prostředkem Pán Bůh ty 3 velebné svátosti s mnohejmi jinejmi relikviemi vyjeviti jest ráčil ...*

6. 2. Časování

6. 2. 1. Charakteristika slovesa

Staročeské sloveso je vedle jména nejdůležitějším slovním druhem v systému jazyka. Sloveso je produktivní slovní druh, který umožňuje tvoření vět se slovesným predikátem v plném rozsahu. Slovesná věta je nejdůležitějším typem staročeské větné stavby, takže je možné říci, že slovesná věta je ve staré češtině produktivní a běžná. Staročeské sloveso má bohatou paradigmaticku a takové použití, že dovoluje přesně určit slovesný děj. Staročeské sloveso je slovesnou soustavou téhož typu jako v nové češtině, i když se od něho některými podstatnými rysy liší. A to nejen tím, že slovesné slovtvorné typy nejsou stejně produktivní jako v češtině nové, nýbrž i počtem slovesných tvarů. Nejvýraznějším rozdílem mezi staročeským a novočeským slovesem je to, že staročeské sloveso mělo ještě dvě jednoduchá préterita-aorist a imperfektum. Také tvary duálové a slovesné koncovky představují ve staré češtině starší vývojový stav než koncovky novočeské.

Termínem sloveso označujeme soubor všech tvarů, které můžeme tvořit ze slovesného základu, tj. ze slovesného kořene nebo z něho vytvořených kmenů pro jeden společný význam a zahrnujeme sem i ty tvary, které svým původem nebyly slovesné (participia, infinitiv, supinum).

Slovesné tvary mají zpravidla za základ jednoslabičný kořen (srov. *vés-ti, bý-ti, nés-ti, pros-i-ti, kup-ova-ti*). Jsou tvořena podobně jako substantiva ze základu odvozovacími příponami a koncovkami. Stará čeština převzala některá slovesná kompozita, vzniklá spojením dvou slov, např. *blahoslaviti*. Ve srovnání se slovesem novočeským bylo staročeské sloveso tvarově bohatší, ale vývoj českého slovesa nelze charakterizovat jako pouhé zjednodušování. Tvarová pestrost byla někdy způsobena hláskovými změnami. Hláskové změny vedly k rozrůzněním tvarů, ale uvedená tendence

vedla zase zcela protichůdně k vyrovnání tvarů a tím ke zvýšení analogičnosti slovesné paradigmatiky.

Jestliže staročeské sloveso mělo proti novočeskému ještě dvě jednoduchá préterita, která po 14. st. zanikala, až vymizela úplně, nelze v tom vidět ochuzení, protože možnost opisných tvarů nahradila ztrátu jednoduchých préterit.¹⁰¹

6. 2. 2. Atematická slovesa

Ve staré češtině existovala tzv. atematická slovesa. U těchto sloves postrádáme kmenotvornou příponu, tzv. téma, a proto se osobní koncovky připínají přímo ke kořeni slova, který je zároveň slovesným kmenem. Někdy se atematická slovesa nazývají bezpříznaková.¹⁰² Ve staré češtině bylo pět atematických sloves: *být (jsem)*, *dát (dám)*, *jíst (jiem)*, *mít (jmám)*, *vědět (viem)*.

Skupina atematických sloves, která se časovala nepravidelně, se postupně zúžila. Některá staročeská atematická slovesa přizpůsobovala přítomné tvary tematickým typům, čímž postupně přešla k produktivnějším konjugačním typům, např. slovesa *dát* a *mít* přešla k 5. třídě a časovala se podle vzoru *dělá*. Přesto si všechna atematická slovesa zachovala zvláštní koncovku 1.os. sg. prez. *-m*: *jsem, dám, jiem, jmám, viem*. U sloves *dáti, jísti, věděti* zůstaly beze změny jen takové atematické tvary, které měly oporu u typů tematických, např. 1. os. pl. prez. *dáme, jieme, vieme*.¹⁰³

Ostatní původní koncovky se ve staré češtině již příliš nevyskytují. Ustupují tematickým koncovkám. Zatímco ve staroslověnštině měla 2. os. sg. prez. atematických sloves koncovku *-si*, stará čeština má koncovku *-š* (nikoli *-ši*): *dáš, vieš, jíš, jmáš*. Pouze u slovesa *jsem* zůstala původní atematická koncovka *-si*.¹⁰⁴ 3. os. sg. prez. měla koncovku *-tb*, jako tematická slovesa, ale u těchto sloves má stará čeština jen *dá, vie, jie, jmá*. U slovesa *býti* byla podoba 3.os.sg. prez. *jest*, až později se začala prosazovat podoba *je*. 1. a 2. os. pl. prez. mají stejné koncovky jako slovesa tematická, tedy *-me, -te*. Ve 3.os. pl. prez. mají slovesa *dáti, věděti, jísti* ve staré češtině koncovku *-ie*: *dadie, vědie, jědie*, a z toho dále *dadí* (pozd. *dají*), *vědí, jedí*. Sloveso *jsem* má tvar 3. os. pl. prez. utvořený koncovkou *sou*, psáno též *sau*, předsunutě *j-* tam proniklo z ostatních

¹⁰¹ A., Dostál, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví II*, Praha 1967, dále jen *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví II* (1967), s. 8-10.

¹⁰² F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 376.

¹⁰³ M., Komárek, *Nástin morfologického vývoje českého jazyka* (1981), s. 112.

¹⁰⁴ Srov. stsl. *jesi* – stč. *jsi*.

tvary, tedy *jsú > jsou*. Sloveso *jmám* má 3. os. pl. *jmajú*, a to se dále změnilo v *jmají*, nč. *mají*.

Hýzrle uplatňoval tvary, které se již přizpůsobily tematickým slovesům. Užíval je ve novější formě: *dám, vím, jím, mám, jsem*. Tvary atematických sloves většinou tvořil správně. Jediné sloveso, u kterého občas užil starší podoby, bylo sloveso *dáti*. V textu se vyskytly slovesné tvary *dada* a *dadí*. V prvním případě se jedná o staročeský přechodník přítomný utvořený od původního atematického slovesa *dáti*, které mělo tvary přechodníku přítomného *dada, dadúci, dadúce > dada, dadouc, dadouce*. Tuto starší podobu volil autor výjimečně vedle podoby *dávaje, dávajíc, dávajíce*. V druhém případě Hýzrle použil starší podobu atematického slovesa pro 3. os. pl. prez. ind. *dadí* (*dadie*) na místo od 16. st. pronikajícího tvaru *dají*.¹⁰⁵

s. 60: *Souce my pak z rejementu pana Trčky zase refreskýrováni, nedada nepříteli oddychu, silně sme do pevnosti na nepříteli tiskli.*

s. 151: ... *že i jiní králové a potentáti též tomu místo dadí a víru přiloží.*

6. 2. 3. Tematická slovesa

Tematická slovesa se liší od atematických sloves existencí kmenotvorného sufixu, tzv. tematu, příznaku. Zatímco se osobní přípony u atematických sloves připínaly přímo ke kořeni slova, u většiny tematických sloves se osobní přípony připojují ke kořeni slova rozšířeného nějakým kmenotvorným sufixem.

6. 2. 3. 1. Tvary z kmene přítomného

Indikativ přítomného

Přítomný čas se tvoří z přítomného kmene koncovkami tematickými a atematickými. Tvary slovesa 1. os. sg. prez. měly ve starém jazyce koncovku *-u*. V historické době se u řady tematických sloves začala uplatňovat atematická koncovka *-m*. Přejímání této koncovky napomáhala tvarová analogie. Hýzrle tvořil tvary 1. os. sg. prez. správně.

Dlouhé koncovky 2. a 3. os. sg. prez. sloves 5. třídy, podobné tvarům atematických sloves zprostředkovaly přijetí atematického tvaru 1. os. sg. prez.. Tím byly odstraněny anomální tvary 1. os. sg. prez. *dělaju, sázěju*. Po monoftongizaci *ie > í*

¹⁰⁵ F., Trávníček, *Historická mluvnice československá* (1935), s. 417.

se tvar 1. os. sg. prez. *sázím* začal podobat tvarům sloves 2. a 3. os. sg. prez. u 4. třídy. Koncovka *-m* tedy pronikla i k slovesům 4. třídy (*prošu* > *prosím*, *trp'ú* > *trpím*). Novotvary *prosím*, *trpím* se objevily na počátku 15. století. Tak byla odstraněna nežádoucí palatalizace souhlásky před koncovkou 1. os. sg. ind. prez. u sloves 4. třídy. V nové češtině je atematická koncovka *-m* ustálena u sloves 4. a 5. třídy.

V 2. os. sg. prez. převládla už na počátku historické doby koncovka *-š*, a to i u sloves atematických. Pouze sloveso *být* si do dnešní doby podrželo původní atematickou koncovku. K vyrovnání tvaru 2. os. sg. prez. s tvary tematických sloves sice došlo (*seš*), ovšem pouze v některých nářečích a v obecné češtině. Funkci 3. os. sg. prez. plní po celou historickou dobu pouhý prezentní kmen. Tvary všech osob singuláru tematických sloves byly utvořeny správně (245 dokladů).

1. os. pl. prez. měla ve staré češtině původně zakončení na *-m*. Stč. koncovka *-m* byla zprvu možná u všech tematických sloves, protože 1. os. sg. prez. původně na *-m* nekončila. Po přijetí atematické koncovky v 1. os. sg. prez. se pro tvar 1. os. pl. prez. uplatnily i tvary na *-me*, *-my*. Koncovka *-my* se dnes vyskytuje pouze v některých nářečích, např. na východní Moravě, ve Slezsku. Hýzrlův jazykový projev byl ovlivněn mluveným jazykem. Mohli bychom tedy předpokládat, že se v textu objeví zakončení 1. os. pl. prez. na *-m*, které je typické pro mluvenou češtinu. Hýzrle ovšem zachovával patřičný tvar slovesa a všechna slovesa v 1. os. pl. prez. měla zakončení na *-me* (21 dokladů).

Původní koncovka 2. os. pl. prez. *-te* se zachovala do dnešní češtiny. Ve 3. os. pl. prez. odpadlo původní koncové *-t*; *-o-* pak dalo *-ú* (> *-ou* v 1. a 2. třídě, nebo *-í* ve 3. třídě), spolu s kmenotvorným formantem pak koncovku *-ejí* (u typu *sázěti*) nebo *-ají* (u typu *dělati*). Koncovka *-e* > *-ä* > *-ie* > *-í* (u typu *prositi*, *trpěti* a v případech *dadí*, *jedí*, *vědí*). V mluveném projevu dochází u sloves 4. třídy často k vyrovnání (buď *oni trpí*, *oni sází* nebo *oni trpějí*, *oni sázejí*).¹⁰⁶ Tento jev je příznačný pro Hýzrlův text. Do 3. os. pl. prez. velké většiny sloves 4. třídy proniká koncovka *-ejí/-ějí*, typická pro slovesa podle vzoru *sázet*. Jedná se o tato slovesa: *křičí* > *křičejí*, *musí* > *musejí*, *zní* > *znějí*. V textu byl nalezen tvar *hejbí* pro 3. os. pl. prez., utvořený od slovesa *hýbat*. Hýzrle zde dosadil starší tvar slovesa podle typu *mazati*.¹⁰⁷ Ve 3. os. pl. prez. mělo nedokonavé sloveso 1. slovesné třídy *vléci* starší tvar > *vleku* (podle vzoru *péci*). Dnešní tvar *pečou* pronikal do spisovného jazyka pomaleji.

¹⁰⁶ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 215-218.

¹⁰⁷ A., Dostál, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví II* (1967), s. 117.

s. 150: *Předkem král i jiní rytíři, douce za králem 2 a 2 v dlouhých královských fialových aksamitových pláštích u hrdla zapjatý, s dlouhými vocasy až k zemi **vlekou** bílej podšitej a na levé noze podvazkem zlatejm modrej pošmelcovanejm a diamanty vysazovanejm opásaný, svý zbraně při boku a bílý hůlky v hrsti, na něž se podpírají.*

s. 151: *S tou přitom nadějí, když Vaše královská Milost jakožto jeden z nejučenějších potentátů to schváliti, oblíbiti a místo tomu dáti ráčí, že i jiní králové a potentaté též tomu místu **dadí** a víru přiloží.*

Imperativ

Imperativ je ve zkoumaném textu tvořen stejně jako v současné češtině nulovou příponou, příponou *-i* (v případě, končí-li základ na dva konsonanty) nebo příponou *-ej* pro 2. os. sg. prez., *-te, -ete/ěte* pro 2. os. pl. prez. a příponami *-me, -eme/ -ěme, -ejme* pro 1. os. pl. prez.. Většinu tvarů autor tvořil pravidelně (*nenaděj, čekej, hled', nepohrdej, neraduj, zvykej, slyš, nečiň, netup, nelup, piš, nechtěj, učte se*). Jako příznakové se jeví imperativy 2. os. sg. prez. *nedrb* (*nedrb* i *nedrbej*), *nehyzd'* (*nehyzdi*).

s. 27: *Protož cizí práce **netup, nedrb, nehyzd'**, ze cti **nelup**.*

Participium nt-ové

Participium nt-ové činné se tvořilo příponami *-a* (*nesa, dada, veda, tiskna, věda* apod.) pro rod mužský, pro rod ženský *-úci* (*-úc*)¹⁰⁸ a pro plurál všech rodů *-úce* u sloves 1., 2., 3., a 5. třídy. U sloves 4. třídy se uplatnily po měkkých souhláskách přípony *-ě* (*-e*), *-ieci* (*iec*), *-iece*. Rodová platnost byla poněkud odlišná od současného stavu. Zatímco dnes užíváme první tvar pouze pro maskulina, druhý tvar současně pro feminina a neutra, dříve se tvar neutra vyjadřoval tvarem maskulina. Později se ustálila novější podoba nt-ového participia s příponami *-a, -ouc, -ouce/-e, -íc, -íce*.

K prvnímu typu patřila slovesa typu *kryti* (*kryjě, kryjúc*), *kupovati* (*kupujě, kupujúc*), *mazati* (*mažě, mažúc*), *volati* (*volajě, volajúc*). Po staročeských hláskových změnách (*ie > í* a *ú > ů*) participia s měkkými kořennými nebo kmenovými souhláskami splynula s typem *trpě, trpíc, trpíce*.¹⁰⁹ Přechodník přítomný patřil původně ke jmenným

¹⁰⁸ Ve tvaru ženského rodu se ztrácí koncové *-i* jako nefunkční hláska již ve 14. st. A., Dostál, *Historická mluvnice II. Tvarosloví II* (1967), s. 60.

¹⁰⁹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 219-220.

tvářům (původem adjektivum), skloňoval se jako adjektiva podle jmenné deklinace měkkých jo-kmenů a ja-kmenů.

Hýzrle participia nt-ová užíval hojně, avšak ve většině případů nedosazoval správné tvary. Z celkového počtu 310 přítomných přechodníků činných jich bylo v náležitém tvaru pouze 147, zatímco 163 tvary byly utvořeny příponami, které jsou příznačné pro tvary sloves jiných rodů. Tuto skutečnost dokládáme několika příklady: místo náležitého tvaru pro maskulinum sg. *maje* je užito tvaru pro pl. všech tří rodů *majíce*, naopak je singulárového tvaru pro maskulina *vida* užito na místě plurálového tvaru *vidouce*, podobně náležité *klečice* je nahrazeno singulárovým tvarem *kleče*. Nejčastěji se objevuje tvar prostřední: na místě plurálových tvarů přechodníku *hledajíce* je singulárový tvar pro feminina *hledajíc*, nebo singulárový tvar se vztahem k femininu je nahrazen nenáležitým tvarem plurálovým *neumenšujíc* > *neumenšující*.

s. 70: ***Majíce** pak pan feldmaršálek od těch tří Turků dobrý kunšofty, ihned sme se odtad hnuli a táhli sme k Peštu.*

s. 77: *Já pak a nejvyšší lajtmont, přesešši na čerstvý koně, vzali sme k sobě deset jízdných a jeli sme celou noc sem i tam cesty **hledajíc**, až sme k jakési vysoké skále přijeli.*

s. 102: *Což **vida** my, a že šultés na naši straně již zase jest, světnici sme opanovali, aby se jiných více zase nahrnouti nemohlo.*

s. 144: *A když králi vodu před i po stole též i pití dávají, ano i také když kdo s králem mluvíti a svý věci přednášeti chce, tehdy **kleče** všechno vykonávati musejí.*

s. 156: *Na ráno pak, když nám Pán Bůh bílého dne dočekati dáti ráčil, drobet sme se poobveselili. Však bouře při tom nic **neumenšující**. Patron, ačkoli více umrlej nežli živej téměř byl, však vždy přece se upamatoval a pacholeti, aby znovu volovo hodil a písek vytáhl, poručil.*

Přechodníky přítomné byly tvořeny jak od sloves dokonavých, tak nedokonavých. V textu se vyskytl tvar *kleče* utvořený od nedokonavého slovesa *klečeti* a tvar *klekna* od dokonavého slovesa *kleknout*.

s. 95: *A protož bylo té noci Te Deum laudamus stříletí třikrát pořád a jméno boží svaté, **klekna** na kolena, pokaždé zvolati poručeno.*

s. 147: *A on, **kleče** na kolenách, na zdraví krále tu sklejnici vína pil.*

Přechodník přítomný činný utvořený od slovesa *být* se v textu vyskytuje především v ustrnulé podobě *souce*, kterou Hýzrle přisuzuje všem tvarům, především maskulinům a femininům sg. místo *jsa*, *jsouc*. Stejná situace je u přechodníku přítomného trpného. Zatímco špatně utvořených tvarů bylo v textu dohledáno 28, správně utvořených tvarů bylo 14, a to převážně tvarů pro plurál všech tří rodů (*souce*).

s. 90: *Ale on, **souce** jejich zchytralosti dobře povědom, že jim nemůže tak na holá slova věřiti, nežli aby mu jistý osoby z předních osob, kderé jim jmenovati bude, v základ odeslali.*

s. 90: *On, **nejsouce** krve křesťanské žádostiv, že jest hotov jménem Jeho Milosti císaře na milost přijíti a jim dostatečně stvrditi.*

s. 94: *Nepřítel také, **souce** obmyslu (jakž naši kunšofty měly) nám ten den do ležení vpadnouti, již svůj lid také šikoval.*

s. 124: *Tu již jest v městě a varta tu vždyckny nočně od desíti soldátů **souce**, každého přijmou a na jeho způsob, co by byl, odkud je a kde jíti chce, se ptají a potom ho až v to místo doprovodí.*

Přechodník přítomný činný vyjadřoval hlavně současnost děje s jiným dějem. Přechodníky, které byly utvořeny od dokonavých sloves, vyjadřovaly předčasný děj. V excerpovaném textu ovšem nebyly příliš časté. Uvádíme několik příkladů:

s. 129: *Což i **zachtíce** jim zase se té zdvořilosti odměniti, těch všech nejpřednějších kavalírů k sobě sem také pozval a je, nelitujíc žádných peněz, nákladně a dobře traktýrovati (u jednoho bohatého kupce v jeho zahradě) sem dal, přičemž také pěknou muziku sem měl.*

s. 144: *A když pak se králi na stůl kryje (byť žádného tu nebylo), tehdy foršnajdr, mundšenk a taštkher, ti tři spolu ode dveří jdouce a ubrus v prostředku nesouce, jednu reverencí udělají, uprostřed druhou, ale nižší, a u stolu třetí až na kolena. A **políbíc** ubrus, na tabuli křejí.*

s. 146: *Oni pak, **učiníce** králi veliké poděkování a reverencí, zase až na kolena, od krále odešli a k naší tabuli (tu, kdež ještě mladej princ a my všichni sme seděli a na ně očekávali) přišli a týmž způsobem ten klobouček mladýmu knížeti na hlavu vstavili.*

6. 2. 3. 2. Tvary z kmene minulého

Z kmene minulého (infinitivního) se tvoří řada slovesných tvarů. Ve starém jazyce byl systém slovesných tvarů pestřejší. Některé z dřívějších tvarů postupem doby ustoupily a časem úplně zanikly, např. aorist asigmatický a sigmatický, imperfektum a supinum. Od 14. st. aorist a imperfektum rychle ustupují minulým časům složeným, zprvu v mluvených projevech, později i psaných textech. Užívání imperfekta a aoristu v památkách 15. st. a ojediněle také v 16. st. je tedy archaismus založený jen na písemné tradici. Na počátku 16. st. dokazují tvůrci kodifikačních příruček, že jednoduché minulé časy jsou zastaralé.¹¹⁰ Supinum se vyvinulo z ustrnulého tvaru verbálního adjektiva. Tvořilo se příponou *-t* z *-tb* a mělo v kořeni krátkou samohlásku. Tvrdá koncovka zabránila přehlásce *á > ě* (infinitiv *žieti* – supinum *žat*, *večeřeti* – *večeřat* apod.). Tento stav však bývá občas porušován analogií (*pokúšeti* – *pokúšet*). Původně se supinum užívalo po slovesech pohybu. Časem tuto syntaktickou vlastnost ztrácelo, a tím přestalo být pocíťováno jako samostatná významová kategorie. Od 14. století bývá supinum nahrazováno infinitivem. K úplnému nahrazení dochází až později, v 16. st., více pak v 17. a 18. st.. Supinum se dnes zachovalo pouze ve spojení *jdu spat*.¹¹¹

Přechodník minulý

Toto participium mělo ve staroslověnštině koncovky *-b*, *-bši*, *-bše*; *-v*, *-vši*, *-vše*. U sloves 4. třídy byla původně koncovka měkká (např. *prošb*). Později vzniklo u sloves 4. třídy *-ivb* (*prosivb*). Těmto tvarům odpovídají příslušné tvary české (*-0*, *-ši*, *-še*; *-v*, *-vši*, *-vše*). Tvar neutra se rovnal podobně jako u participia nt-ového tvaru maskulina, až později byl vyjadřován tvarem pro ženský rod.¹¹²

Minulé přechodníky autor tvořil ve větší míře nepravidelně. Podobně jako u nt-ových participií nepřihlížel k rodu řídicího substantiva. Tendence přisuzovat nenáležitou koncovku je u minulých přechodníků více zřejmá. Bylo nalezeno pouze 62 správně utvořených tvarů proti 296 tvarům utvořeným nenáležitě, např. místo náležitých tvarů pro maskulinum v sg. jsou tvary pro rod ženský: *učiniv > učinivši*, *pad > padši*, *ukázav se > ukázavši se*. Tvaru pro ženský rod je užito i ve vztahu k podmětu v plurálu:

¹¹⁰ Podle M. Komárka je pro datování zániku jednoduchých minulých časů v mluveném jazyce důležitá jazyková praxe Jana Husa. Jan Hus užíval jednoduchých minulých časů pouze v biblických citátech, zřídka ve vlastním textu. M., Komárek, *Nástin morfologického vývoje českého jazyka* (1981), s. 131-133.

¹¹¹ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 223.

¹¹² A., Dostál, *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví II* (1967), s. 61.

sebravše se > sebravši se. Pouze u přechodníků ženského rodu Hýzrle zachovává náležitě tvary (*poděkovavši, všedši*). Jak ukazují doklady, užívá u přechodníku minulého převážně jeden tvar, a to pro rod ženský.

s. 98: *Jakož pak Uhři, Tataři a Turci, sebravši se zase v hromadu, na míli, od nás svý kvartýry sobě vzali a den po dni šarmicl po 3, po 4 tisících k Prešovu přijížděli, nám do kvartýrů a my jim zase vpády činili.*

s. 99: *Týž den k víčerou, ukázavši se nepřítel opět na šarmicl, silně z obojí strany sme šarmiclovali.*

s. 161: *Potom učinivši v španělský řeči velmi pěknou orací, před Jeho Milostí a infantou na kolena padši, kartel v španělský a francouzský řeči Jich Milostem podal a jiné pak mezi kavalíry u velkém počtu rozmetal, jenž takto znějí.*

Minulý přechodník utvořený od slovesa *být* má ve většině případů ustrnulý tvar *byvši*, např. *byv > byvši*, (ve vztahu k m. sg.) *nebyvše > nebyvši* (ve vztahu k m. pl.). Minulý přechodník trpný se v textu příliš nevyskytoval. Z celkového počtu 18 přechodníků jich bylo 14 utvořeno nesprávně.

s. 75: *Jiní pak všichni vždy něco, byť bylo dosti namále, z své ztráty nabyli, ale já, byvši první, nic dokonce sem dostati nemohl, dokud jakýsi svíčky na těch prstech hořely.*

s. 94: *Kdež oni nebyvši ještě v dobrém ordnunku (nebo trvám, spíši své smrti že by se byli nadáli nežli našeho trefení) dlouho nedrželi, nežli na svou retirádu, kde více polní střelby měli, se oddali.*

s. 96: *Ale byvši juž po pořadí na větším díle vyhořený, kromě, jednoho velkého od kamene staveného domu u samé brány, do kderéhožto sem já se pozoroval.*

Pasivní participia n-ová, t-ová

Dalšími tvary, které se tvoří z kmene minulého, jsou pasivní participia n-ová a t-ová.¹¹³

---

¹¹³ O participiích n-ových a t-ových bylo podrobně pojednáno na s. 80.

Infinitiv

Infinitiv je slovesný tvar, který se tvoří z kmene minulého. Původem je to ustrnulý tvar verbálního substantiva zakončeného na **-tb**. Slovanský infinitiv má koncovku **-ti**. Tuto podobu nacházíme také ve staré češtině. Vedle koncovky **-ti** je možná koncovka **-ci**, a to u sloves, jejichž kořen končil velárami *g, k*. Koncovka **-ci** vznikla ze skupin *k-ti, g-ti*. V nářečích se často odsouvá koncové **-i**, takže infinitiv končí na **-t** (infinitiv zakončený na **-ci** postupem doby přijal novější zakončení na **-ct**), např. v nářečích podkrkonošských, východomoravských, slezských. Původní tvar na **-ti** se zachoval v nářečích ojedinele, místy v severovýchodních Čechách a v nářečí tířáckém u Husince a Vlachovy Lhoty v Čechách. Infinitiv zakončený na **-t** vznikl pod vlivem supina. Takové tvary se v češtině vyskytují zprvu ojedinele, od 16. st. častěji. Novější tvar na **-t** byl dříve užíván především v mluvené podobě jazyka.¹¹⁴

Jindřich Hýzrle zachovával starší podobu infinitivu zakončeného na **-ti**. Infinitiv zakončený na **-t** se objevil pouze v jediném případě (*překaziti*). Avšak vzápětí autor napsal tento tvar slovesa opět s příponou **-ti** (*překaziti*). Jak již bylo řečeno, Hýzrle příliš neovládal psanou formu jazyka, jeho psaný projev je bližší mluvenému jazyku. I přesto zachoval starší typ infinitivu. Můžeme usuzovat, že jej vedla snaha o zachování tradiční podoby infinitivu. O tomto tvrzení vypovídají následující hodnoty. Zatímco infinitiv zakončený na **-t** byl uplatněn v 1 případě, infinitivů končících na **-ti** bylo nalezeno 1198.

Infinitiv zakončený na **-ci** nebyl příliš frekventovaný. U 10 tvarů nacházíme náležitý tvar (*moci, pomoci, spomoci, říci, protlouci*). Žádné sloveso tohoto typu nemělo v zakončení novější podobu **-ct** (*říct*), typickou pro mluvenou formu řeči. V 1 případě bylo sloveso *říci* zakončeno na **-ti** (*řícíti*).

s. 93: ... jiného prostředku že nejni, nežli se skrze nepřítel **protlouci**.

s. 117: A když na mně přišlo, tehdy po rodu Její Milost mě poznati a ke mně **řícíti** ráčila:

s. 118: Kdež potom Pán Bůh všemohoucí opěty manželce mé nejmilejší šťastně **pomoci** a nám spolu syna léta 1606 na den Božího narození dáti ráčil.

s. 120: Kdež, aby jeden 3 dni k tomu měl, ještě s těžkostí **řící** mohl, co jest nejpěknějšího a nejdivnějšího viděl.

s. 143: A musí hrubě pilná věc bejti, aby sobě myslivosti **překaziti** dal.

s. 143: Nadáli sme se při dvoře velikej smutek **míti**, ale král sobě nic **překaziti** nedal ...

---

¹¹⁴ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 222.

Participium I-ové

Participium I-ové se tvoří z infinitivních kmenů prostým připojením koncovek *-I, -la, -lo, -li, -ly, -la*. Pouze u sloves 2. třídy u typu *tisknouti* se kmenotvorné *-nou-* obvykle vypouští (*tisknouti - tiskl*). Je-li ovšem kořenem jediná souhláska, tvoří se participium I-ové z celého kmene (*lnouti – lnul, mnouti – mnul*). Končí-li kmen na souhlásku, netvořila mužská přípona *-I* s touto souhláskou slabiku.¹¹⁵ Participia I-ová jsou původem slovesné tvary jmenné a uplatňují se jako součást opsaných tvarů préterita (*nesl jsem*) a kondicionálu (*nesl bych*).

Opisné slovesné tvary

Préteritum

Préteritum se tvořilo spojením participia I-ového s indikativem prézenta slovesa *býti*: *nesl jsem, nesl jsi, nesl jest* atd. Ve 3. os. sg. a pl. préz. se stále častěji objevovaly tvary bez *jest* a *sú/sou*. V průběhu vývoje češtiny tyto tvary zanikly. Jejich užívání bylo zastaralé již v 16. st. V textech se objevují vzácně.

Tuto skutečnost potvrzuje také text Jindřicha Hýzrla. Najdeme zde několik dokladů, které svědčí o užívání préterita s tvary *jest, sou* ve 3. os. sg. i pl. (72 doklady), např.: *jest se zdržoval, jest se přeplavil, jest se ukázalo, jest se vyhledalo, jest připadla, sou svolili*. Ve výsledku jde ovšem o zanedbatelný počet. Autor se častěji přiklání k novější podobě minulého složeného času. Ve 3. os. sg. i pl. préz. se častěji vyskytují tvary bez pomocného slovesa (1200 dokladů pro 3. os. sg. préz. a 598 dokladů pro 3. os. pl. préz.).

s. 73: Na to **jest** pan Zejfríd Kolnic druhé se dvouma sty hejduky na stranu nepřátelskou se **přeplavil** a nevelké šance při samém břehu Dunaje sobě vyvrhl.

s. 75: Poněvadž **jest se** z svědků pana z Trautsmansdorfu to **vyhledalo**, že **jest se** on Rupal zoumyslna na té cestě **zdržoval** a po zámcích a tvrzích na dary se potloukal, pro což zoumyslna mustrunk zameškal.

s. 77: Nicméně jeho ortel byl vyhlášen, aby mu jazyk tejem vytažen a na vohni spálen byl, nebo že **jest se** sodomství naň dostatečně **ukázalo**.

s. 94: A Pán Bůh dal, že **jest** k zemi **připadla** ...

---

¹¹⁵ A., Lamprecht, D., Šlosar, J., Bauer, *Historický vývoj češtiny* (1977), s. 223-224.

s. 112: *Kdež byvši již zase náš nejvyšší při nás, jeden každé při své kompanii to zejskal, že sou ještě i k tomu svolili.*

U některých slovesných tvarů pod vlivem mluveného jazyka odpadlo koncové *-l* u participia I-ového, např. *neodnesl > neodnes*, *padl > pad*, *zahlédl > zahlíd*, *zhlédl > zhlíd*, *potáhl > potáh*, *pokradl > pokrad*, *nepropadl > nepropad*, *vypadl > vypad*, *neoblehl > neobleh*. Ve výsledku jde ovšem o zanedbatelný počet.

s. 45: *A ten, kdo pad, nebohej byl a těžkej pád beze vší obrany zpátkem udělati mušel.*

s. 75: *Kderejm se ihned znal, že mezi tříma neděli přes 40 tisíc v ležení pokrad a k tomu že jest do 35 pomocníků, všechno Valounů měl, kdeří jemu kradené věci donášeli, a on to že zašikovati mezi některé markadanty uměl.*

s. 88: *Tolikéž že Počkaj juž na sebe na větším díle všechna města v Horních Uhřích potáh, mnoho tisíc jízdy při sobě že má a k tomu nemalé pomoci od Turků že očekává a s nimi se puntuje.*

s. 99: *A poněvadž jest se podle své ordinancí nechoval, že jest své hrdlo propad, protož aby svou duší opatřil.*

6. 3. Stupňování adjektiv a adverbíí

V textu se vyskytuje velké množství adjektiv a adverbíí, a to jak v pozitivu, tak v komparativu a superlativu. Autor často využíval komparativu a superlativu k vyjádření míry.¹¹⁶

Komparativ adjektiv tvořil autor příponou *-ejší/ -ější/ -ší*, např. *hodnějšího*, *platnějšího*, *podstatnějšího*. Spíše grafické odlišnosti jsou v zápisu některých komparativů, např. *věcí*. Superlativ adjektiv je tvořen pravidelně bez odchylek opět příponami *-ejší/ -ější/ -ší* a předponou *nej-*, např. *nejstarší*, *nejvyšší*, *nejmilejšího*, *nejpřednější*, *nejdivnější*.

Zatímco stupňované tvary adjektiv tvoří Hýzrle pravidelně, u stupňování adverbíí je situace složitější. Autor se často odchyluje od pravidelného tvoření komparativu a superlativu. V náležitém tvaru uvádí autor adverbia v komparativu a superlativu s příponou *-e*, *-ejí/ -ějí*, např. *dlouze*, *níže*, *více*, *volněji*, *nejčastěji*, *nejprve*, *nejlípe*, *nejdýle*. Vedle toho se v textu objevují rovněž tvary, které jsou tvořeny jiným

¹¹⁶ Pozitiv ponecháváme stranou. Jeho tvary byly zasaženy změnami, o kterých bylo pojednáno již dříve.

způsobem než dnes: **-eji, -ěji**, např. místo *dříve* > *dřívěji*, místo *výše* > *vejšeji*, místo *lépe* > *lěpěji*, dále také *déleji, nejlěpěji* i *nejlípeji*.¹¹⁷

6. 4. Dílčí závěr

Morfologická rovina textu vykazuje značné množství příznakových jevů. Odchyly lze spatřovat v paradigmatu substantiv. Nejčastěji nalezneme nenáležité podoby u tvarů maskulin. Velmi produktivní bylo zakončení **-ové** pro nom. pl. vedle zakončení **-i**, které se objevuje u životných i neživotných maskulin, původem u-kmenových, která by správně měla u-kmenové zakončení **-y**, např. *neduhové, domové*. Genitiv singuláru maskulin byl tvořen většinou bez chyb, výjimečně se objevují tvary, u nichž dochází k odchylkám od očekávaného zakončení, např. *do špitála, do palácu*. Do zakončení genitivu plurálu stále, ovšem již v menší míře, pronikalo původní **-ův**, které se vyskytuje u životných i neživotných maskulin, např. *mužův, domův*. V dativu singuláru docházelo k alternaci koncovek **-u** a **-ovi**, např. *hejtmanu-hejtmanovi*. Akuzativ byl ponechán v náležitém tvaru. Pouze u pojmenování *kůn* byl v několika případech použit původní akuzativ s nulovou koncovkou a u pojmenování *kníže* autor použil genitiv-akuzativ, např. *kníže Radivila*. Velmi častým jevem bylo zakončení **-ích** pro maskulina životná i neživotná, i tam, kde je náležitým zakončením **-ech**, např. *domích, krovích*. Feminina neprošla tak výraznými změnami. Příznakové, původem duálové koncovky, můžeme spatřovat v zakončení dativu a instrumentálu plurálu. Častá byla unifikace plurálových tvarů. Neutra rovněž neprošla zásadními změnami. V textu se vyskytl například tvar složené deklinace *hospodářové světnice*, který dnes skloňujeme podle jmenné deklinace. Objevovala se n-ová a t-ová participia.

Atematická slovesa přešla již plně k tematickým slovesům. V textu se zachovaly pouze tvary *dada* a *dadí*. Většinou tvarů ponechává Hýzrle v náležité podobě. Odchyly spatřujeme u sloves 4. třídy, která mají v zakončení příznakovou koncovku **-eji/-ěji**, např. *křičejí, musejí, znějí*. V nesprávném tvaru se objevují přechodníky. Většinou tvarů Hýzrle přisoudil tvar pro ženský rod bez ohledu na rod řídicího substantiva. Příznakovým jevem bylo užívání složeného préterita, např. *jest připadla, sou svolili*. Tento tvar ovšem výrazně ustupoval novému préteritu. Vliv mluveného projevu je patrný u participií l-ových, kde autor v některých případech vypouští koncové **-l**.

---

¹¹⁷ Adverbia *nejlípe* a *nejdýle, nejlípěji* byla zasažena úžením *é > í* v základu slova.

7. Lexikum

7. 1. Slovní zásoba vymezená časově

Lexikální rovina zkoumaného textu je značně bohatá. V díle Jindřicha Hýzrla nalézáme řadu slov cizího původu. Nejde o nic neobvyklého, uvědomíme-li si, že se Jindřich Hýzrla pohyboval ve značně kosmopolitním prostředí. Mnoho cestoval a dlouhá léta pobýval v cizině. Měl tedy možnost seznámit se s cizími slovy, která následně užíval v jazykovém projevu. Vedle slov, která již v češtině zdomácněla, se v textu vyskytnou slova, u nichž je cizí nádech stále patrný.

V době humanismu slovní zásoba vzrůstala jednak utvářením nových slov z domácích slovotvorných základů, jednak výpůjčkami z cizích jazyků. Nová slova přebírali autoři především z latiny, němčiny, románských jazyků, ale také z řečtiny a některé dobové výrazy z turečtiny a jiných jazyků. Jazykovědci tehdejší doby se proti přijímání nových slov v podstatě nestavěli. Kladli ovšem důraz na srozumitelnost textu. Jan Blahoslav například doporučoval, aby se cizích slov užívalo v jazykových projevech, kterým bude okruh osob, jímž je projev určen, rozumět.

Mnoho lexikálních výpůjček přijímala čeština z latiny, a to především v odborné terminologii. Řada autorů, mimo jiné i Jan Blahoslav, se stavěla proti překládání některých slov do češtiny, např. *filosof* > *mudrouk*. Cizí přípony se různým způsobem adaptovaly: např. latinskou příponou *-tio*, která se počestila na *-cí*, bylo dotvořeno slovo *korunovací* z počestěného základu a vzniklo s ní slovo *nadací* (ze stč. *nadání* křížením s latinským *donatio*).¹¹⁸ V textu se objevuje celá řada slov latinského původu, např. *artikul* ‚článek‘ z lat. *articulus*, *apetit* ‚chuť‘ z lat. *apetitus*, *hábit* z lat. *habitus*, *instrument* ‚nástroj‘ z lat. *instrumentum*. V 16. a 17. st. pronikalo do češtiny mnoho slov románských. Z francouzštiny to byla například slova: *konvoj* z fr. *convoi*, *madame* ‚paní‘ z fr. *madame*, *palisáda* ‚křídlová stěna‘ z fr. *pallisade*, *randevu* ‚setkání‘ z fr. *rendez-vous*. V textu se uplatnila také řada slov z italštiny, např. *kompliment* ‚poklona‘ z it. *complimento*, *kavalíro* ‚šlechtic‘ z it. *cavaliere*, *nave* ‚lod‘ z it. *nave*, *palác* z it. *palazzo*. Ze španělštiny bylo přejato např. slovo *infanta* ‚španělská princezna‘. V textu

---

¹¹⁸ F., Cuřín, Vývoj spisovné češtiny (1985), s. 50-51.

se objevují také slova z turečtiny, např. *čahuš* ‚turecký komorník‘, *aga* ‚nižší turecký důstojník‘.¹¹⁹

Mnoho slov přejímal český jazyk z němčiny. Některá slova z jiných jazyků se do českého lexikálního systému dostala právě prostřednictvím němčiny. Němčina byla českou šlechtou považována za módní jazyk.¹²⁰ Zároveň to byl jazyk, kterým se hovořilo u císařského dvora. Proto mnoho slov postupně v různých dobách pronikalo do české slovní zásoby, a to např. ze středohornoněmčiny (přejaté v 1100-1350), ze starší novohornoněmčiny, dále jen starší rnhn. (přejaté do roku 1500). Relativně nové přejímky, které nazýváme dobové, pocházejí z mladší rané novohornoněmčiny, dále jen mladší rnhn. (1500 – 1650). K dobovým výrazům náleží také výrazy, které byly přejaty po roce 1650 z novohornoněmčiny, dále jen nhn.

Lexikální stránce jazykového projevu Jindřicha Hýzrla byla v posledních letech věnována značná pozornost. Cizími výpůjčkami se zabývala Marie Janečková v článku *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů* a Marcela Jirásková v diplomové práci *Přejatá slova ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*.¹²¹ Proto nepovažujeme za nutné zabývat se znovu všemi lexikálními výpůjčkami z cizích jazyků v díle Jindřicha Hýzrla. Zmíníme pouze slova dobová, tedy slova přejatá z mladší rané novohornoněmčiny a novohornoněmčiny. Dále se zaměříme na nejběžnější lexikální přejímky, které v českém lexikálním systému zdomácněly, nebo se zcela přizpůsobily českému morfologickému systému. Pozornost bude rovněž věnována některým slovům, která byla součástí již staročeské slovní zásoby. Budeme se zabývat také slovy, která lze vymežit příznakem expresivnosti, dále slovtvornými zvláštnostmi a obraznými prostředky.

7. 2. Dobová slova včetně přejímek starších i novějších

V textu se vyskytuje velké množství slov, která z dnešního pohledu chápeme jako slova dobová. Tato skutečnost není ničím neobvyklým, můžeme se s ní setkat

---

¹¹⁹ M., Janečková, *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*, In: P., Nejedlý, M., Vajdlová (edd.): *Verba et historia*, Praha 2005, dále jen *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů* (2005), s. 6-8.

¹²⁰ Českou šlechtou není míněna pouze původem domácí šlechta, ale obecně šlechta žijící v Čechách.

¹²¹ M., Janečková, *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů* (2005); M., Jirásková, *Přejatá slova ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*, České Budějovice 2006.

rovněž u jiných autorů té doby, např. u Šimona Lomnického z Budče.¹²² Výběr jazykových prostředků byl u každého autora ovlivněn mnoha faktory, především vzděláním, pozdějším společenským životem, možnostmi cestovat a seznamovat se s novými výrazy. Autor dobová slova hojně zapojoval do svého jazykového projevu, přestože některá uváděl ve značně zkomolené podobě.¹²³ Můžeme se domnívat, že tato slova tvořila Hýzrlovu aktivní jazykovou výbavu.

Dobová slova se vztahovala k několika okruhům. Jelikož Jindřich Hýzrle z Chodů žil po dlouhou dobu na dvorech evropských šlechticů a pohyboval se na evropských bojištích, je v jeho textu obsaženo mnoho dobových slov z dvorského žargonu a vojenského slangu. Výrazy, které spadají do těchto kategorií, byly nejvíce přejímkami z cizích jazyků. Důvodem mohl být chybějící český ekvivalent k danému slovu, neznalost tohoto ekvivalentu, zároveň snaha využívat podle tehdejších zvyklostí módní výrazy.

Z oblasti dvorského prostředí se v textu objevily například výrazy: *edlknob/edlknab* ‚páže‘ z rnhn. *Edelknabe*, *firšnajdr/foršnajdr* ‚kráječ soust‘, z rnhn. *fürschneider/nhn. Vorchneider*, *fraucimor* ‚dámská společnost‘, z rnhn. *frauenzimmer*, *kavalír* z rnhn. *kavalier*, tam z fr. *cavalier*. V 17. st. byla často přejímána říšská titulatura např.: *falckrabě* ‚vysoký šlechtický titul‘ ze staršího rnhn. *Pfalzgraf*, *kurfiršt* ‚kníže oprávněný volit císaře‘ ze staršího rnhn. *Kurfürst*.

Z výrazů, které pojmenovávají vojenské hodnosti a funkce, se v textu vyskytují např. tyto: *arkabuzar/archabuzar* ‚arkebuzír, voják vyzbrojený hákovnicí, jízdní střelec‘, do něm. z fr. *arquebuse* ‚hákovnice, jedna z prvních palných zbraní používaná pěchotou od 15. do 17. stol.‘, *feldmaršálek/feltmaršálek* ‚polní maršál‘, nově rnhn. *marschall* v 16. stol., vliv fr. *maréchal*, jinak starší, *fendrych* ‚praporečník, korouhevník‘, z něm. *Fähnrich*, *muškatýr/muškater* z rnhn. *musketier*, nebo z fr. *mousquetaire*, *rosperajtr* ‚jezdec zajíždějící koně‘, z rnhn. *Rossbereiter*. Dále byly v textu obsaženy výrazy, které označují zbraně a výstroj, např. *rapír* ‚dlouhý tenký kord‘, z rnhn. *rapier*, tam z fr. *rapiere*, *tulich* ‚dýka, mečík‘, z rnhn. *dollich*.¹²⁴

---

¹²² Jazykovému rozboru díla Šimona Lomnického z Budče byla věnována diplomová práce M. Krupkové *K jazykové a obsahové stránce prozaické skladby Dětiňský řápek od Šimona Lomnického z Budče*, České Budějovice 2005.

¹²³ Ve zkomolené podobě autor uváděl především toponyma.

¹²⁴ M., Janečková, *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů* (2005), s. 2-4.

7. 3. Slova všeslovanská a staročeská

Text obsahoval rovněž slova, která svým původem byla již součástí staročeské slovní zásoby. Je jich přirozeně mnoho, proto zmíníme jen některá.

Substantiva mužského rodu, která byla součástí staročeského jazyka, byla například tato: *dvořenín*, *daněl*, *hnát*, *nedvěd*, *strýc*, *tulmač*, *ujec*, *zármutek*. Slovo *dvořenín* bylo odvozeno od stč. substantiva *dvór*. *Dvořenín* byl člověk, který byl přítomen na šlechtickém dvoře a vykonával zde čestnou službu. Dnes užívaný výraz *dvořan* je novočeský.¹²⁵ V textu se objevila staročeská podoba slova daněk *daněl*. Původ tohoto slova není příliš jasný. Zatímco M. Holub a S. Lyer soudí, že slovo pochází pravděpodobně z keltštiny, V. Machek se přiklání k názoru, že slovo bylo přejato ze západních jazyků (it. *daino*, fr. *daine*), aniž lze s určitostí říci, ze kterého jazyka se sem dostalo.¹²⁶ Maskulinum *hnát* je již původu praslovanského. Původně slovo znamenalo stehenní kost, později přešlo označení na celou končetinu. Ve staré češtině bylo běžné. Až později dostalo hanlivý nádech.¹²⁷ Slovo *zármutek* vzniklo odvozením od verba *rmoutiti/mútiti*. Od toho mohlo být i *zámutek* i *zármutek*. V textu se objevila slova *ujec* a *strýc*. Obě slova pojmenovávala příbuzenský vztah. Zatímco dnes užíváme slovo *strýc* pro označení matčina i otcova bratra, dříve bylo pojmenování přesně vymezeno: *strýcem* byl nazýván pouze otcův bratr, jako *ujec* býval označován matčin bratr, o čemž nás informuje sám autor přesným vysvětlením. Slovo *tulmač* má i variantu *tlumač* a označuje tlumočníka, vykladače.¹²⁸ V textu se vyskytlo také pojmenování *nedvěd*. Tato varianta existovala ve staročeštině vedle varianty *medvěd*, Gebauerův stč. slovník uvádí i příjmi *Nedviedek*.

s. 34: ... *z tohoto světa povolati ráčil, z čehož Jeho Milosti i všemu dvoru velikej zármutek jest pošel.*

s. 43: *Předně hlavu svatý Heleny, hlavu sv. Kornely, hlavu sv. Kateřiny, hlavu sv. Matouše, hnát od sv. Anny, hůl sv. Petra, kderou úředníku svému dal, aby ní sv. Maternu vzkřísil.*

---

¹²⁵ V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968², dále jen *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 136.

¹²⁶ Srov. V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 110; J., Holub - S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1967, dále jen *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 96.

¹²⁷ J., Holub - S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 124.

¹²⁸ V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 645.

s. 51: *Nadto vejšejí pak juž v způsobu tom, že ste mně tolikéž ke dvoru svému za **dvořenína** milostivě přijíti a na někderé léto, abych se proti nepříteli Turku zkusiti mohl, též milostivě odpustiti ráčili.*

s. 83: *... toto jim zase za odpověď skrze **tulmače** své dal.*

s. 126: *Byvši tu také při témž dvoře jeden můj velice blízký přítel a **ujec**, po paní máteři mé jménem pan Šebestian Pšauvlickej, kderej od dětinství svého svá léta tu strávil, se voženil a u veliké možnosti v té zemi zůstával, souce mě též u jídla, mě za jednu věc vysoce prosil, abych mu jí neodpovídal.*

s. 140: *Nechce-li tu jíti, může jíti, kde se jeden pes s **nedvědem** nebo s zubrem potejká.*

s. 142: *Když na jeleny nebo na **daněle** honí, nechají ho běžeti, dokad může.*

Ze staročeských substantiv ženského rodu můžeme uvést např. *krůpěj*, *medejnice*, *světnice*, *tříšťka*. Slovo *krůpěj* je již novočeskou podobou stč. *krópěj* od slovesa *kropiti*.¹²⁹ Slovo *měděnicě*, v textu *medejnice*, označovalo měděnou nádobu. Podle J. C. Rohna existoval výraz *medenice*. Náš výraz *medejnice* by tedy mohl vycházet právě z tohoto výrazu, který se následkem anticipace měkkosti změnil na *medejnice*.¹³⁰ Světnice, stč. *světlnicě*, představovala původně světlou průčelní obyvací místnost na rozdíl od *síně*, *kuchyně*. Zvláště utvořené je původní stč. slovo *tříška* (*třístka*). V textu je užito ve tvaru *tříšťka*.

s. 64: *Potom léta 1597, v středu po Božím těle, tj. 11. Junii, na paláce v soudné **světnici** od Jich Milostí nejvyšších pánův ouředníků a soudců zemskejch vedle starobylého a slavného obyčeje Království českého vyprošena a téhož léta na den svatého Jiljí, 1. Septembris, k stavu svatého manželstva šťastně dodána.*

s. 83: *Pakli by mu ta partida příjemná nebyla, tehdy že jest hotov raději se všemi vzáctnejmi a přístojícími kavalíry brannou rukou do poslední **krůpěje** krve své Vostřohoma zastávati ...*

s. 134: *Předně byl velmi vysoký sloup z fakotu neboližto z suchejch **tříštěk** udělanej, nejvejš na šíři byl též z **tříštěk** udělanej vůz se štyrma doplovanejma koly a v jednom každým kole běhala kočka co veveřice a kola se vobracely.*

s. 150: *Potomně, když mají oběť učiniti, vejdou 2 kněží stříbrnejmi **medejnicemi** až k voltáři (kdež toliko tohoto času stůl místo voltáře užívají).*

¹²⁹ V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 294.

¹³⁰ V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 357.

Staročeská slova středního rodu jsou např.: *pachole*, *lůno*, *sukno*. Slovo *pachole* bylo utvořeno spojením prefixu *pa-* a **-choliti* ‚pečlivě ošetřovat‘. Dalším vývojem dostalo významy chlapec-páže-sluha (odtud pacholek, čeledín, též katův pomocník). Slovo je doloženo pouze v českém a polském jazyce. Slovo *lůno* mělo starší podobu *lóno*, v našem textu se ovšem vyskytla již podoba *lůno*.¹³¹ Staročeské *sukno* bylo vytvořeno od slovesa *soukati*, stč. *súkati*.

s. 56: *Jehožto milou duši (nepochybně věříc na zásluhách Syna Božího), andělé svatí do lůna Abraháмова vnesli.*

s. 76: *Načež pachole tuto odpověď dalo, že před někderejm dnem málo jemu jest takové násilí učinil.*

s. 107: *Soldáty dobře založil, suken taky a obuvi tu nabravši, je vošatil a na 3 měsíce že mu připověděli ještě v poli zůstati, sobě zejskal, v té naději postaven souce, že Jeho Milost císař je penězi zfedrovati ráčí.*

Z textu lze uvést také některá staročeská adjektiva. Adjektivum *umrlý* vzniklo ze stč. slovesa *mřieti*, jde o slovesné adjektivum z oslabeného kmene.¹³² Nezvyklým výrazem je adjektivum *rozžalý*. Tento tvar je odvozen od slovesa *rozžéci*, později *rozžehnouti*. M. Holub a S. Lyer uvádějí tvar participia I-ového *rozžal*, adjektivum *rozžalý* vzniklo patrně z něj. V. Machek uvádí, že v některých nářečích existoval tvar *rozžal*. Tvar adjektiva je ovšem podle něj *rozžatý*.¹³³ Zajímavý je rovněž tvar adjektiva *mlčená* místo *mlčenlivá*. Z dnešního pohledu je zajímavé adjektivum *svinský*, které je staročeským synonymem pro dnes užívané slovo *vepřový*. Místo slovesného adjektiva *ošacený*, pl. *ošacení*, použil Hýzrle obrat *že zle šatní byli*, tedy ‚špatně oblečení‘. V textu se objevilo také z kompozita *zlatohlav* odvozené adjektivum *zlatohlavová* ‚zlatem ozdobená, purpurová, nachová, brokátová‘.¹³⁴

s. 64: *Ačkoli byvši táž dáma vši ctnosti a studu panenského plna, mně mlčenou odpověď dala.*

---

¹³¹ J., Holub, S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 212.

¹³² V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 382.

¹³³ J., Holub, S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 444.; V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 726.

¹³⁴ J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 658.

s. 89: *Však toto sem pozapomenul doložit, že prve, nežli sme od Ostrohoma odtáhli, poněvadž již in Novembre bylo a knechti na zimu a tak dalekou cestu zle šatní byli, tehdy nařídil pan Basta, že šaty, punčochy, střevíce a díl peněz mělo za námi až na Filek dodáno bejti.*

s. 105: *... kde sme v té zemi nic jiného nežli vovesnej chléb s hrachem smíchanej, svinský maso a ryby potoční, a to všechno s andělikou, kde zázvor bejti měl, jídali a vovesný nebo z jablek planejch vařený pivo pivali ...*

s. 134: *Vzavši bílé svíce **rozžalé**, vohen tomu sloupu dali.*

s. 140: *Jestli pak žena jeho s ním de, tehdy de za vším mužskejm pohlavím velmi nákladně a ozdobně oblečena buď v krumplované nebo v **zlatohlavové** aneb jakékoli sukni, za níž dvě děvčátek sukni nesou.*

s. 156: *Patron, ačkoli více **umrlej** nežli živej téměř byl, však vždy přece se upamatoval a pacholeti, aby znovu volovo hodil a písek vytáhl, poručil.*

Zatímco v textu nebylo mnoho staročeských substantiv, která bychom z dnešního pohledu mohli chápat jako archaismy, sloves, která se v dnešní češtině příliš nepoužívají, bylo více. Jedná se například o sloveso *lichotiti*, které se v textu vyskytlo ve slovesném tvaru 3. os. sg. ind. prét. *líchalo*. Tento tvar vznikl zkřížením slovesa *lichotiti* se slovesem *lísati se*.¹³⁵ Dalším příkladem je slovesný tvar 3. os. sg. ind. préz. *on pyčí*. Tento tvar je utvořen od slovesa *pykati* ‚litovat, mrzet se‘. Ve staré češtině mělo proti novočeskému (*pykám, pykáš, pyká*) tvary *pyču, pyčeš, pyče, pyčíme, pyčíte, pyčí*. Toto sloveso se vyskytuje pouze v češtině. Jeho původ je nejasný. Sloveso se uplatňovalo ve slovesných vazbách *pykati co, pykati se zač*.¹³⁶ Zajímavý je tvar 3. os. pl. ind. prét. *vynímati*. Tvar vznikl ze slovesa *vynímati* ‚vyjímat‘, vytvořeného jako nedokonavý protějšek k dok. *vyníti (vynieti)*. V textu se objevila slovesa *žalostiti (žalostili)* ‚truchlit‘ a *želeti (želelo)* ‚litovat‘, první utvořené od slova *žalost*, druhé ze stč. *želěti*.¹³⁷ Tvar *nezpečoval se* je odvozen od slovesa *zpěčovati se* ‚vzpírat se, stavět se na odpor‘ (to pak ze stč. *vzpiečiti, zpiečiti, vzpietiti se*).¹³⁸

¹³⁵ J., Holub, S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 206, 207.

¹³⁶ J., Holub, S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 307.

¹³⁷ J., Holub, S., Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1967), s. 441, 443.

¹³⁸ J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 615.

s. 31: *A to jest povaha nemoudrejch lidí, když může, dobrého vidí, nic ho neváží, nic mu nepřejí, na lžici vody ho utopiti chtějí, ale když ho ztratí a nouzi mají, tu' pozdě **pyčí** a naň se ptají.*

s. 38: *Nebo kníže z Parmy, gubernátor krále hišpánskýho v Nýdrlantu, též z tohoto světa jest časnou smrtí sešel a na Jeho Milost arciknížecí to podáno bylo, aby on tam na místě knížete z Parmy jeti a ty nýdrlantské provincie spravovati ráčil. Čehož jest se Jeho Milost **nezpěčoval**, nýbrž to k sobě přijal a ihned, co k takové jízdě na takového pána náleželo, naříditi poručil.*

s. 39: *Nad čímž ani ten nejmenší co naříkati neměl, nýbrž všickni z odjezdu Jeho Milosti **žalostili**.*

s. 74: *A tak vočima uhlídal skutky, čeho jeho srdce pevně **želelo**.*

s. 75: *Neb se taky vyznali, že sou těhotný ženy bili a nemluvnátka z nich vynímali a ručičky jim **zuřezávali**.*

s. 93: *Ono zasmávši se, ihned jedlo a ničehož se jako jiné dítě nebálo a každému se **líchalo**.*

7. 4. Slovní zásoba vymezená příznakem expresivnosti

7. 4. 1. Expresivní výrazy deminutivní

V textu je obsaženo značné množství deminutiv. Deminutiva jsou odvozeniny, kterými se vyjadřuje častěji hodnocení pozitivní než negativní. Tvoří se častěji od konkrétní než od abstraktní. Kladný citový vztah dokazují citově zabarvená pojmenování vztahující se k rodině. Sufixem **-áček** bylo vytvořeno maskulinum *synáček*. Tato přípona naznačuje velmi silné citové zabarvení. Sufixem **-ka** byla vytvořena feminina *cerka, čeládka*, sufix **-ko** tvoří neutrum *dítka* a sufix **-átko** neutra *děťátko, nemluvnátko, děvčátko, pacholátko*. Sekundárním sufixem **-íček** byla vytvořena maskulina *prstíček, králíček, krajíček, mantlíček*. U slov *prstíček* a *mantlíček* cítíme vyšší míru deminutivnosti proti nižšímu stupni u *prstík, mantlík*. Příponou **-ička** byla odvozena feminina *hlavička, ručička, vinička*. Dalšími zdobnělinami jsou například deminutiva mužského rodu zakončená na hláskově obměněné **-ejček/-íček**: *vozejček*, dále na příponu **-ík**: *kostelík, kastelík, danělík*, na **-ek**: *kočárek, penízek, maršálek, klobouček* (zde došlo k alternaci *k:č*), *vostrůvek*. Slova stejného typu podléhají nepravidelné hláskové alternaci, např. *potůček*. V textu se objevily některé vývojově starší tvary, které se až později rozšířily o vkladné *e*, např. *zámček, dvorček*. Z našeho textu vyplývá,

že Hýzrle užíval obě možné varianty (*domeček*). Zdrobnělé tvary feminin se tvořily sufixy *-ka*: *košilka*, *škatulka*, *lodka*, sekundárním *-ička*: *holubička*, *andělička*, *truhlička*. V textu byla dohledána zdrobnělina *komůrčička*. Deminutivní nádech slova *komůrka* byl umocněn variantou *-čička*. Deminutivní tvar mělo rovněž adverbium *nejničko* utvořené příponou *-ičko* od původního adverbia *nyní*.

s. 71: *Majíce pak nepřítel na své straně nevelkej **vostrůvek** a velikou armádu na vodě, usiloval všelijak lidu svého nákej díl na vostrov Adon ložírovati.*

s. 93: *Já majíce **krajíček** chleba ostatní ještě při sobě, vyňavši jej z kapsy, tomu **děťátku** sem jej dal.*

s. 94: *A potad o tom **děťátku** sme nic více slyšeti ani se doptati nemohli, to celý tažení sme kříž velikej černej nad sebou viděli a v slunci **holubičku**.*

s. 155: *A tak mi bylo na jakousi malou **lodku** rybárskou, 60 lastu, tyčí ukázáno, kdež **komůrčička** velmi malá byla, že se tam státi nemohlo, kromě seděti a ležeti, k tomu tmavá a smradu plná ...*

7. 4. 2. Expresiva jiného typu

Pejorativní nádech mají v textu expresiva zakončená na *-stvo*, např. *sodomstvo*, *lotrovstvo*, *šibalstvo*, *zlodějstvo*. Sufix *-stvo* je variantou sufixu *-ství* a v textu je užíván především tam, kde je nutné zesílit význam negativního hodnocení skutečnosti. Vedle neuter zakončených na *-stvo* se objevují názvy vlastností se zakončením na *-ství*, např. *sodomství*, *zrácovství*.

s. 70: *Jedné noci, když mě varta s mejmi rejтары natrefila, veliké neštěstí zatím v ležení mi se přitrefilo, že mi Valoni truhlu mnou, kdež na 3000 stříbra a řetěz ze 200 dukátů byl, ukradli. A leževši tři z mé čeládky v staně, omámeni ve snu byli, že procejtiti nemohli. Jakož potom, když se to **zlodějstvo** tak hrubě rozmohlo, avšak na mně začátek se učinil, divnejm prostředkem Pán Bůh to potom vyjeviti ráčil, jakž o tom níže na svém místě dotknu.*

s. 76: *Načež pachole tuto odpověď dalo, že před někderejm dnem málo jemu jest takové násilí učinil. A von, nemohši se obrániti, že jest potom ihned o tom ujci svému lejtnantu oznámil a potad že jest u rytmistra svého více bejti nechtěl. Načež byla ihned varta před stan rytmistra postavena. Kdež nebyvši před právem, bylo mně opět poručeno, abych*

vedle obyčejje polního práva a vedle příčin oznámenejch jeho, Aslborna, obvinil a obžaloval, čehož se žádný zpěčovati nesmí, na kohokoli to podáno bejvá. A tak sem také na sebe to vzíti musel. Kdež se nemálo svědkův proti Aslburnovi v tom i v těch podobných příčinách nacházelo a s dostatkem na něho též **sodomstvo** při prvním právě provozovalo a okazovalo. ... Nicméně jeho ortel byl vyhlášen, aby mu jazyk tejem vytažen a na vohni spálen byl, nebo že jest se **sodomství** naň dostatečně ukázalo.

s. 96: A na znamení toho, že tu panu Bastovi klíče od svejch bran posílají. Kderéž přijavši pan Basta vděčně, jim od Jeho Milosti císaře všelijakou milostí se zakázal. Ale pod tím bylo jejich všechno **lotrovstvo** obmejšleno.

s. 96: A ty klíče že sou nám naproti po sedláku jednom odeslali, to sou velikejm **šibalstvem** na **lotrovstvo** panu Bastovi udělali.

Určitou míru expresivity můžeme vysledovat rovněž u některých substantiv, která jsou zakončena na **-(n)ík**: nákeřník, zákeřník, loupežník, některá slova zakončená sufixem **-č**: utrhač, pomlouvač, některé výpůjčky z němčiny jako *mord*, *lotr* a *špehýř*, *zvěd*. Většina slov ovšem nabývá expresivního zabarvení až v rámci kontextu.

s. 27: Protož slyš ty, utrhači, cizích prací **pomlouvači**, kderý jiné rád vždy drbáš, tupíš, haníš a utrháš ...

s. 63: Nýbrž nechťice tak mizerně od takovej **nákeřníků** zemřítí, jim sme bráti nechali, co sme měli.

s. 63: A odtad hned zpátkem do ležení příhodu naši panu Pálfymu psali i jistá znamení nám našich pobranejch věcí tam dali tak, kdyby se toho co tam v ležení prodávalo, aby takoví **loupežníci** zjímáni byli.

s. 75: Jiní pak jeho pomocníci, a do pěti markadantů byvši zjímáni, i k mnoha **mordům** se přiznávali.

s. 104: Protož že **špehýři** musíme bejti a tu zem od uherský strany chtíti zraditi.

Jako lexikálně příznaková lze klasifikovat některá adjektiva, např.: *udýchcenej*, *udýchchaný*, *užralej*, *ožralý*, *opilý*. Stojí za povšimnutí, že Hýzrle užívá adjektivum *užralý* ve spojitosti se sedlákem. Sedlák byl v tehdejší době v očích šlechty vnímán jako hrubý a hloupý člověk, proto se mu často dostávalo podobných přívlastků. Sedláci, o kterých se Hýzrle zmiňuje, nemuseli být notně opilí. Autor tak vyjádřil nedůvěru k sedlákům.

s. 78: *Kdež na té cestě potkali sme se s jedním **udýchcenejm** sedlákem, ptali sme se ho, kde by tak pospíchal.*

s. 103: *My pak té celé noci sme se nekladli, dávajíce dobrej pozor na naše věci a nedůvěřujíce se těm **užralejm** sedlákům, tu celou noc s šultésem a tím kozákem v rozprávkách sme přiseděli a jeho za notnýho krýksmana poznali.*

7. 5. Některé další slovtvorné zvláštnosti

V excerpovaném textu se objevují jména hromadná. Kolektiva vyjadřují soubor jednotlivin, nejčastěji osob nebo neživotných substancí, velmi zřídka zvířat. V našem textu se vyskytla kolektiva zakončená sufixem **-stvo/-tvo**: *dvorstvo* (soubor osob žijících u dvora), *rejtárstvo*, *tovarystvo*, *křestanstvo*, *ptactvo*. Autor užívá tvar *manželstvo* místo běžného tvaru *manželství*. Toto slovo ovšem nemůže chápat jako kolektivum.

s. 41: *Tu jest kurfírt mohutskej se vším svejm **dvorstvem** z města až k břehu proti Jeho Milosti vyšel a slavně Jeho Milosti přivítal, vzáctně choval, též z velkejch kusů třikráte stříleti a pěkný vohně v noci dělali dal.*

s. 57: *A když sme k jednomu pasu přitáhli, nemohši **rejtárstvo** přesaditi, a most, kderej měl připraven bejti, nevyřízením arkolaimistra a jeho neopatrnosti že jest to sešlo, bez vyřízené věci sme se zase do ležení našeho navrátiti mušeli.*

s. 83: *Načež maje pan Basta od Jeho Milosti císaře plnou moc sobě danou v takovém jednání, to všechno, co by Jeho Milosti a zemím všeho **křest'anstva** nejlepšího a nejužitečnějšího bylo jednati, toto jim zase za odpověď skrze tulmače své dal.*

Slovo *chrastina* bylo odvozeno ze substantiva *chrastí* sufixem **-ina**. Tímto způsobem se odvozují názvy jednotlivin, které obvykle tvoří soubor. Tato kategorie ovšem není příliš produktivní.

s. 118: *A přijevši mezi Soutisky a Zbraslav, slyšel sem v těch **chrastinách** vedle řeky velikej křik, a nevěda, co by to bylo, rozbodši kůň, tam sem prchl.*

Ze slovo tvorného hlediska je zajímavé staročeské neutrum *bezhrdlí*. Autoři *Malého staročeského slovníku* vysvětlují význam slova jako násilné usmrcení, zabití.¹³⁹ Jedná se o slovo vzniklé předponově koncovkovým tvořením, které má abstraktní význam. Další zvláštností je spojení *země třesení*. Zatímco dnes chápeme slovo jako přežku, nepravé kompozitum, v textu byly složky napsány odděleně. Z dnešního pohledu je zvláštní kompozitum *samotažení* ‚ruční tažení, pohánění‘, které by předpokládalo sloveso *samotáhnouti*. Ve stč. slovníku je adjektivum *samotiežný* ‚konaný vlastní (lidskou) silou‘.¹⁴⁰ Dvojitou podobu Hýzrle uvádí u substantiva *posvícení/posvěcení*. Původně znamenalo ‚získání, nabytí svátosti, zasvěcení a vysvěcení‘.¹⁴¹ Později pojmenování přešlo na slavnost, hostinu, která se konala při příležitosti náboženského svátku. Autor je užívá právě v tomto významu.

Ve vyprávění je užito dosti velké množství podstatných jmen slovesných, např.: *dokázání, ježdění, navrácení, pozdravení, zakázání, zasloužení*. Některé názvy vlastností jsou tvořeny jiným sufixem než dnes, např. *důstojenství* místo novočeského *důstojnost*. Názvy vlastností byly jinak v textu velmi často tvořeny sufixem *-ost*, což dokazuje jeho vysokou produktivitu: *drahost, hustost, nebezpečnost, ochotnost, případnost*.

s. 36: *Léta pak 1592 stalo se po vši rakouský a štýrský zemi veliké země třesení ...*

s. 49: *Toho času, když to běhání bylo, odjel Jeho Milosti rosperajtr zase do Vlach a mně všechny hlavní koně, jichž bylo 160, k opatrování, ježdění a vši správě od jeho Milosti poručení byli ...*

s. 55: *V tom čase pak zdržující se já po šťastném Jeho Milosti z Řezna navrácení při dvoře Jeho Milosti v Praze ...*

s. 75: *A tak hodnou mzdu za své zasloužení vzali.*

s. 77: *A tak táhnouce na mne všechny naše vozy a rejtaři, nikudy ven sme nemohli ani zpátkem a nikde obrátiti pro hustost lesů místa nebylo.*

s. 86: *... nechati toho všeho, co by však Jeho Milosti císařské a jeho zemím k tomu i k zachování důstojenství a reputací Jeho Milosti příslušelo.*

s. 101: *Kdež málo sedláků doma bylo, nebo nedaleko odtad jedné vsi na posvěcení hodovali. ... Kdež jeden z jeho čeládky do té vsi, kde posvícení bylo ...*

¹³⁹ J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 19.

¹⁴⁰ J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 437.

¹⁴¹ J., Bělič, A., Kamiš, K., Kučera, *Malý staročeský slovník* (1978), s. 346.

- s. 112: *Plavci pak na mě, zlé vůle souce, tuze naříkali, že jejich i svého **bezhrdlí** příčinou sem a že jejich manželky a dítky v nouzi a sirobu uvedu.*
- s. 122: *A když 159 let v zemi v **skrytosti** byly, takže žádnéj o tom, aby takový svátosti v zemi skryté bejti měly, tehdy léta 1388 divnejm způsobem Pán Bůh všemohoucí to na svět vyjeviti dáti ráčil.*
- s. 123: *Kderoužto kortesí od nich vděčně přijavše, jim sem zase náležité poděkování s nemalejm zase **zakázáním** všelikého dobrého přátelství učinil.*
- s. 124: *Pro **drahost** nechce jich žádnéj koupiti ...*
- s. 136: *A přiblíživši se okolo desíti honů, kotve hodil, plachty strhl a z kusu udeřiti dal na znamení (též vedle morského způsobu), tím že pevnosti **pozdravení** a poctivost činí jakožto přátelé.*
- s. 148: *Jakož mezi jinejmi nic pěknějších a veselejšího sem neviděl jako Hambdenkurt, kderej velice důkladně od pokojů se všemi **případnostmi** ozdobeném jest, o čemž jistě s dostatkem nejní co vypraviti.*
- s. 154: *Ku příkladu pluh, kderejm se voře, že se nikdy nespotřebuje, tím způsobem že mlejnského kamene nikdá ubejvati nemá, ano i také že chce králi k víře to ukázati skrze to, že se může mlejn udělati, kderej vody, větru ani **samotažení** by nepotřeboval.*
- s. 155: *A na **dokázání** toho všeho že chce mladýmu knížeti instrument udělati ...*
- s. 167: *Kderéžto psaní přijavši Jeho Milost ode mne z **ochotnosti** ihned v přítomnosti mé ráčil je vtevřiti a přečísti.*

Některá adjektiva se mohla tvořit dvojím sufixem, jako *daremný* a *daremní*, *marný*, *bez užitku*, *zbytečný*, *starodávny*, *starodávni*. Hýzrle využil spíše tvarů s příponou **-ní**: *daremní práce*, *ležení daremní*, *stavení starodávni*.

- s. 85: *... že by práce jeho **daremní** bejti mohla ...*
- s. 97: *My, zůstávající tu do třetího dne a vida **daremní** naše ležení tu a tuhou zimou na hrdle ...*
- s. 133: *Votad sme jeli do Medonu na jeden zámek knížete z Fuksi, **starodávni** stavení, ale dosti pěkné.*

Zájmeno *všechen* se v textu objevuje rovněž ve tvaru *všecek*. Je tu jiná slovotvorná přípona. Vedle sufixu **-chen** byl už ve stč. běžný i sufix **-cek**. V našem případě došlo ke zkřížení, a tak vznikly i tvary *všeckno*, *všickni*.

s. 39: ... *nýbrž všickni z odjezdu Jeho Milosti žalostili.*

s. 62: *A mně že statek svůj včecek odkázal.*

Častým jevem, který se v textu vyskytl, bylo využití prefixace¹⁴² k vyjádření různých lexikálních modifikací často již prefigovaného slovesa, např. *roztroskotati* ‚rozbít, roztřískat‘, kde prefix ve spojení se slovesem nepříznivého působení dosahuje úplného účinku děje, *přitovaryšit se* ‚přidružit se‘, kde prefix se slovesem vyjadřuje zaměření děje ke kontaktu, *připochlebiti* ‚přilichotit, přilísat se‘, prefix zde zesiluje míru působení děje, *připamatovati* (prefix vyjadřuje dodatečný průběh děje), *poobčerstviti*, *poodpočinouti* (prefix má měrovou funkci, vyjadřuje malou míru děje), *poskovati*, *zuřezávati* (prefixy vyjadřuje postupný průběh stejných dějů, distributivnost), *propověděti* (prefix přidává význam úplnosti děje), *spomoci* (prefix je užit nadbytečně vzhledem k významu slovesa), *ukrotiti* (prefix má se slovesem udělování vlastnosti funkci spoluformantu a mění vid). Prefixace byla a je významným lexikálním významotvorným postupem v slovtvorbě sloves. Prefix někdy přidává slovesu jen směrový význam, aniž by měnil slovesný vid: *vsednouti*, *vstrčiti*, *vskočiti*, *obskočiti*; *natrefiti*, *přitrefiti se*, jindy se vedle směru mění i vid *splovati* ‚zdolat plavbou‘. V textu bylo užito sloveso *soumračiti se* ‚smrákat se, šejt se‘, které je složeno z prefixu *sou-* a slovesa *mračiti se* ve významu probíhat zároveň.

s. 113: *A oni taky přece, co mohli nejvíce, se snažili, aby šíf k tomu břehu, kde voda nás hnala, přidržovali, aby se od břehu neroztroskotal.*

s. 165: *Po malé chvíli přitovaryšily se k nim ty 3 bohyně, Pallas, Venus a Juno, opěty po malé chvíli pěkněj tanec tancovaly ...*

s. 41: *Oni pak litující toho a chtěce se druhého dne Jeho Milosti zase připochlebiti, od vín a vovsů a pěkněj kredenc Jeho Milosti v dar přinesli.*

s. 78: *.. tu sme sobě drobet za dva dni pro koně poodpočinuli.*

s. 75: *Neb se taky vyznali, že sou těhotný ženy bili a nemluvňátka z nich vynímali a ručičky jim zuřezávali.*

s. 113: *... nýbrž je těšil, aby Pánu Bohu věřili, že jest mocen nám spomoci a že spomůže ...*

---

¹⁴² Při třídění prefigovaných sloves jsem postupovala podle Příruční mluvnice češtiny 1995, s. 197-207, s. 209-216.

s. 37: *A celý 3 měsíce (až Pán Bůh všemohoucí ráčil svůj hněv milostivě **ukrotiti**) tam zůstávali.*

s. 113: *Já pak na té cestě (nadavši se již od vod všeho nebezpečnosti ujíti) do tak velikého sem přišel, nebo na mnoha místech potoci se tak hrubě rozlili a mnohé louže a doliny zalili, že sem několikrát s vozem i s koňmi **splovati** musel ...*

89: *Ten šturm pak trval okolo 3 hodin, až se dobře **soumračilo**, a naši se zase retirýrovali.*

Slovesa cizího původu se značně přizpůsobila českému systému. Adaptovala se především pomocí sufixu *-ova-*. Jedná se např. o slovesa *kontraminýrovati*, *oferýrovati*, *rekomandýrovati*, *šancovati*, *šarmiclovati*. Některá slovesa byla ještě dále modifikována pomocí českého prefixu, např. *vymustrovati*, *zašancovati*, *zfedrovati*, *zkurýrovati*.

s. 41: *A poněvadž Jeho Milost odtad po vodě do Mohuče jeti se strožil, tehdy **oferýrovali** Jeho Milosti svý šífy, ale Jeho Milost jich přijíti nechtěl, nýbrž do Mohuče pro kurfiřtovy poslal.*

s. 55: *Nebo naši věděvši o tom, ihned **kontraminýrovati** počali.*

s. 58: *My pak tu naše ležení rozbili a **zašancovali**, město zpevnili a dobře vosadili.*

s. 99: *Jednoho dne pak hejtman Lay, vytáhši z Sv. Vondřeje a vopustivši pevnost proto, že ho nepřítel **zkurýroval** ...*

Slova cizího původu byla někdy volně zapojena do českého kontextu, aniž by se přizpůsobila českému morfologickému systému. Takových případů je v textu celá řada. Pro ilustraci zmíníme jen některé. Jedná se například o výrazy *confone* ‚konvoj‘ z fr. *convoi*, *viagiero* ‚pocestný‘ z it. *viaggiatore*, *practico* ‚zkušený, zbláhý‘ z it., *kostfraj* ‚zdarma‘ z něm. aj.

s. 74: *Mezi nimi také hrabě Arnošt z Mansfeldu, kderej **confone** vedl, majíce sebou drahně Valounů z své kompanie.*

s. 120: *Kdež všelijaké kortesí uživše, **kostfraj** sem chován byl.*

s. 155: *Majíce pak týž den, když flota vytáhnouti měla, svý věci časně na šíf a do své komory vnéstí a místo svý vzíti dáti, nebyvši v tom hrubě **practico**, sem obmeškal a o tu navi i o tu komoru sem přišel.*

s. 158: *A poněvadž se rovně toho času pokoj mezi králem hišpánským a Štady traktýroval, toho sem se nenadál, abych mušel svobodnej pas sobě z španělský strany prve jednati, nežli nadál sem se, když Zeland projedu, že bezpečně, souce **viagiero**, totiž pocestnej, do Brabantu, taky jeti moci budu.*

V textu se vyskytla řada adverbializovaných výrazů. Ustrnutím předložkového pádu vznikla adverbia *dokonce*, *naschvále*, *pospolu*, *potomně*, *vespolek*, *vůkol*, *začasté*, *zoumyslna*. Adverbium *opět* se v textu vyskytlo s méně obvyklým zakončením na *-y* (*opěty*), podobně adverbia se zakončením na *-a* (*nikdá*, *teprva*) proti dnes běžnému *-y*, *-e* (*teprve*). Některá adverbia již dnes chápeme jako archaická, např. *bohda* ‚snad, věru, doufejme‘ (vzniklo ze stč. *bóh daj*), *daremně* (od *daremný* ‚bezenný‘, a to z *darmo*), *drahně* (od adj. *drahný* ‚dlouho trvající‘), *mocně* ‚mohutně‘, *nočně* ‚v noci, za noci‘. V textu se vyskytlo staročeské adverbium *čistovanitě*, utvořené od adjektiva *čistovanitý*, což znamenalo ‚nahý, bez oděvu‘. Původem jde patrně o staročeské spojení *čist niti* ‚nemající na sobě ani nit‘, časem změněné na *čist od niti*, pak zkomolením vzniklo asi *čistov niti* > *čistoniti*, *čistovniti*, *čistovaniti*, adv. *čistovanitě*.¹⁴³

s. 48: *Na ní byla udělána velryba, na kderěžto seděl **čistovanitě** jeden starej muž toliko listím napřed a bobkovejm věncem okolo hlavy opásanej.*

s. 94: *A když mha dokonce opadla, spatřivše nás nepřítel, na kusy vohen dával, ale vše **daremně**, neb sme juž pod střelbou byli, takže všechny koule přes nás na chybu šli.*

s. 45: *... při světle nočním **naschvále** do města vjížděli.*

s. 53: *Tu sme Jeho Milost císaře, Jich Milosti kurfírtovy a mnoho říšskejch knížat na říšském sněmě **pospolu** shromážděných našli.*

s. 37: *A **potomně** zase spolu odtad s Jeho Milostí arciknížecí do Štýrska, města Grazu, šťastně vyjeli ...*

s. 41: *... a přivítavši se **vespolek**, až na zámek Vircburk spolu jeli.*

s. 42: *Kdež vida král Pompilius veliké neštěstí své, **vůkol** a **vůkol** sebe vohně dělati dal ...*

s. 33: *Ty pak všechny rytířský kratochvíle Jeho Milosti arciknížecí sám sobě **začasté** od nás, svejch edlknobů, viděti sobě oblibovati ráčil ...*

s. 92: *A to tak dlouho trvalo, až nás **opěty** noc rozdělila.*

---

¹⁴³ V., Machek, *Etymologický slovník jazyka českého* (1968²), s. 104.

s. 76: *Tu sme ihned silný šarmicle každého dne mívali, ale **nikdá** se nepřítel přes pas dáti ani bitvy s námi svísti nechtěl ...*

s. 75: *A to proto, že jest **teprva** po mustrunku svejmi rejtary, kderé pod nejvyššího lejtnamta praporec přivésti měl, jakožto korporál přijel a zoumyslna na cestě že jest se zdržoval.*

s. 52: *Kderoužto milost za velikej poklad sobě vážíce, všelijak se k tomu přičiňovati budu, když mi Pán Bůh **bohdá** ráčí dáti něco hodného zkusiti ...*

s. 69: *Kdež nemálo profantu sebou vezou a ženou, lidu pěšího **drahně** a do 8000 že mají ...*

s. 71: *... že jistý kunšofty sou, že této noci nepřítel s šífy **mocně** přesaditi chce ...*

Z dalších adverbializovaných výrazů lze uvést tyto: *ku příkladu, po mouřenínsku, od starodávna, nenadále, na pohledění, naskrze, k posledku, k víčerou, zpředu, pozadu, z šíři.*

s. 28: *... jim sem **ku příkladu** této memoriální knihy ...*

s. 34: *Jeho Milost se ráčil **po mouřenínsku** velmi pěkně vypraviti.*

s. 42: *U téhož města prostřed Rejna jest věže dosti vysoká, již od **starodávna** po německu den Mausturm jmenují ...*

s. 69: *V tom dva holdovní sedláci **nenadále** na nás trefili a hrachovej chlíb nesli.*

s. 153: *Jistě sem takového velikého zpytování a tak velikého umění a od Pána Boha vyjevení u tak prostého člověka (**na pohledění**) nehledal ani se nenadál.*

s. 96: *Nebo přitáhši my před pevnost, všechny brány i domy odemčeny a celý město **naskrze** pustý.*

s. 166: ***K posledku** pak všickni hlučnejm hlasem i na instrumenta hráti a zpívati začali ...*

s. 99: *Týž den **k víčerou**, ukázavši se nepřítel opět na šarmicl, silně z obojí strany sme šarmiclovali.*

s. 95: *Nebo na jejich lidu místo (souce rozražení a odtad v té chvíli vypraní) na náš vlastní lid nás uvedli, takže pan hrabě **zpředu** a my **pozadu** na ně udeřili a jich velikej počet zbili.*

s. 74: *... uhlídal mu zelenej a bílej pantl tři prstu z **šíři** drobet z kapsy vykoukati.*

7. 6. Obrazné prostředky ve slovní zásobě autora

Excerpovaný text je především záznamem Hýzrlových vzpomínek. Hlavním záměrem bylo uchovat příběh Jindřicha Hýzrla z Chodů pro další generaci. Hýzrle neměl literární průpravu. Text je prostým vyprávěním a má informativní charakter. Nenalézáme často pasáže, které by nesly rysy mravoučné prózy nebo filosofických úvah. Text neobsahuje téměř žádné obrazné prostředky. Nelze ovšem konstatovat, že se s některými obraznými prostředky v textu vůbec nesetkáme. Kromě přirovnání se v díle Jindřicha Hýzrla objevuje i několik frazémů, zejména přísloví.

7. 6. 1. Přirovnání

V textu se objevila četná přirovnání. S jejich pomocí autor dokresluje popisovanou situaci. Některá přirovnání s jistými obměnami užíváme dodnes. Hýzrle například užil přirovnání *jako nebozí cikáni*. Cikáni byli vždy pro svůj kočovný způsob života vnímáni jako marginální vrstva společnosti. V dnešní době používáme příměr *ubohý jako cikán*. Další ustálený obrat, který se postupem doby jen nepatrně změnil, je přirovnání *jako zapálený lev*. Dnes říkáme *být vzteklý*, *rozzuřený jako lev*. Častými jsou v textu přirovnání *být někomu jako otec*, *mít někoho rád jako otce*. Tato spojení mají v textu několik obměn (*neb mi jistě jako votec umřel*, *kdeří mě jako svého otce rádi uhlídali*) a vyjadřují uctivý vztah k jiné, většinou výše postavené osobě. Podobně porovnává náklonnost mírou laskavosti, která bývá prokazována dětmi vlastnímu otci (*tak jako děti na svého vlastního otce laskavi byli*).

s. 38: *Nebo od nejmenšího až po největšího všickni na jeho Milost arciknížetci tak **jako děti** na svého vlastního otce laskavi byli.*

s. 56: *Obzvláště pak já jakožto jeden z nejmenších Jeho Milosti, **neb mi jistě jako votec umřel.***

s. 87: *Kdežto nebozí Rácové, kdeří při Jeho Milosti císaři věrně stáli, souce od rebelů s manželkami a dětmi svejmi od jejich živností vyhnáni, k nám do ležení **jako nebozí cikánové** ještě s holejma rukama beze všech zbraní přišli.*

s. 88: *Tu my postihajíce nepřítel, nebozí Rácové koní a zbraní svou potřebu dostavše, své křivdy a bezpráví utěšeně **jako zapálení lvi** se vymstívali ...*

s. 108: *Vzavši svou cestu z Prahy na poště, přijel sem do Prešpurku na předměstí k svejm rejtarům, kdeří mě jako svýho vlastního otce tak rádi uhlídali.*

Často se setkáváme s přirovnáními, která nemůžeme charakterizovat jako ustálené obraty. Mají spíše charakter aktualizací a vycházejí více z osobní iniciativy autora. Autor považoval za nutné dokreslit jimi popisovanou situaci. Jejich platnost vyplývá až z kontextu dané věty.

s. 44: *Ta krev až podnes tak čerstvá, jako by dnes vylita byla, zůstává.*

s. 47: *První byly 2 vlastní kontryfky malovaný, jeden Jeho Milosti arciknížete a druhý infanty z Hišpanie, uprostřed nich pak kněz, jako by je oddával.*

s. 48: *Tu ten zámek vydal z sebe více nežli na 100 ran, jako by z mušket střílel ...*

s. 95: *Pěchota jejich také se na utíkání juž oddala a do lesa, kde nejhoušť bylo, svý refugium vzali a na stromy co veveřice, chtěce se skrejtí, lezli.*

s. 134: *Potom všelijaký ptáčci z plechu dělaný, ty jeden každej od vody svůj obzvláštní zpěv, jako by též opravdoví a živí byli, mají, hlavičkami hejbí a křičejí, až se všechno rozlívá, jako by v největším lese bylo.*

7. 6. 2. Frazeologické jednotky

Hýzrle užíval frazémy často. Stejně jako dnes měla humanistická a barokní čeština řadu ustálených slovních spojení. Do jisté míry se některá z nich shodovala s dnešním využitím, avšak řada frazémů postupem doby vyšla z běžného užívání, až úplně vymizela. Některé frazémy jsou v dnešní češtině chápány jako archaické. Takovým příkladem je eufemismus *vnést do lůna Abraháмова ,zemřít‘*. Byl vytvořen na základě znalosti Bible. Zatímco dnes se již některé příliš nevyskytují, nebo mají silné archaické zabarvení, v historické době byly biblické příměry velice časté. Připojujeme také některé obraty a vazby, které se už v dnešní češtině nevyskytují, např. *na dna se rozstonati*. Tato vazba je v dnešní době zastaralá. Podobně další: *zrádcovství se kovalo* (známější je *kout pikle*), *svejch hrdel bránili*, *co od meče nezhyulo, pod hrdlem zakázat*, *pod ztrátou hrdla, pod trestem smrti*, *vydávat se v šarmicl*, *pouštět se do potyčky, šarvátky*, *přijít na hřbet*, *dostat se někomu do zad, obejít ho*, *přesedět noc*, *probdít noc*, *stát někomu na voku*, *stát někomu před očima, v zorném poli*.

- s. 34: ... *jest se velmi těžce na dna rostonati ráčil* ...
- s. 55: *Jehožto milou duši (nepochybně věříc v zásluhách Syna Božího) andělé svatí do lůna Abraháмова vnesli.*
- s. 72: *Tu my postihajíce je, co od meče nezhyulo, to do Dunaje vskočilo a se, muži i konský pohlaví, ztopilo.*
- s. 86: *A tu se veliké zrácovství od Uhrů kovalo.*
- s. 92: *To vida pan Basta, že nepřítel velkej počet jízdy má, pod hrdlem zakázal, aby se žádnej na šarmicl nevydával.*
- s. 95: *A vida, že zbytí nejni, obrátivši se, podruhé se statečně s našima potkali. Turci, pak Tataři a jejich pěchtota, to obtáhši vokolo jednoho vrchu, nám na hřbet přišli.*
- s. 103: *My pak té celé noci sme se nekladli, dávajíce dobrej pozor na naše věci a nedůvěřujíce se těm užralejm sedlákům, tu celou noc s šultésem a tím kozákem v rozprávkách sme přiseděli a jeho za notnýho kryksmana poznali.*
- s. 108: *A jednoho dne, když mu ještě do 20 000 lidu přibylo, takže jich juž do 30 tisíc bylo, přitáhli k Prešpurku a svý šlachtordnunky pěkně sdělavši, v širím poli nám na voku stáli.*

Některá ustálená slovní spojení zůstala zachována ve svém původním znění nebo s nepatrnými obměnami do dnešní doby, např. *chtít někoho utopit na lžici vody, hledět si hrdla, být jeden přes druhého, nelitovat těla ani krve svý, do poslední krůpěje krve, být něčeho žádostivý, padnout do oka, být v zlosti rozpálený*. V textu se objevila spojení *mít zimu na hrdle, mít noc na hrdle*. Tato vazba se stále užívá, ovšem s menší obměnou. Dnes říkáme, že *máme něco na krku*. Zvláštní spojení je rovněž *vyběhnout z vočí*. Ustálilo se však *ztratit se z očí, sejít z očí*.

- s. 31: ... *na lžici vody ho utopiti chtějí* ...
- s. 31: ... *tu hrdla každý pilně hled'* ...
- s. 33: ... *jeden přes druhýho bejti* ...
- s. 52: ... *nelitujíce těla ani krve svý* ...
- s. 83: *Pakli by mu ta partida příjemná nebyla, tehdy že jest hotov raději se všemi těmi vzáctnejmi a přístojícími kavalíry brannou rukou do poslední krůpěje krve svý Vostřohoma zastávati, nežli by jednu hrst země dobrovolně z té pevnosti ustoupil.*
- s. 90: *On, nejsouce krve křest'anské žádostiv, že jest hotov jménem Jeho Milosti císaře na milost přijíti a jim to dostatečně stvrditi.*

s. 96: *Kdež ani co by mohlo **do voka padnouti**, z ničehož k užitku člověku se nenašlo, nýbrž se vším všudy, co sebou pobrati mohli, kde se jim vidělo ...*

s. 97: *My, zůstávající tu do třetího dne a vida daremní naše ležení a tuhou **zimou na hrdle**, k tomu jejich resolucí, vytáhli sme odtad a táhli sme k Eperies, jinak k Prešovu, souce pan Basta oumyslu tu své zimní ležení udělati.*

s. 110: *Vidouce pak Uhři, že proti spravedlnosti boží a pánu svému nic zvítěziti nemohou, však **souce v zlosti svý rozpálení**, oumysl svůj změnili a do kvartýrů (odtáhši), lid svůj tak rozdělili ...*

s. 142: *Nebo byť i jelen psům z **vočí vyběh** ...*

V textu se objevilo i několik přísloví. Jejich výskyt není častý. Plní především funkci ozvláštňení textu. Některá přísloví nejsou z dnešního pohledu příliš známá. Jejich srozumitelnost vyplývá z širšího kontextu. Někdy Hýzrle pouze dělá narážky na některá přísloví. V jednom případě Hýzrle uvádí původní latinské znění přísloví, ale vzápětí jeho význam vysvětluje.

s. 32: *Když bratři svorní jsou a sousedé se milují, muž a žena když se v dobrém snášejí ...*

s. 38: *Ale jakž starý přísloví bejvá: Homo proponit, Deus disponit. To jest: Člověk usmyslí a Pán Bůh změní.*

s. 42: *že král Pompilius vždyckny to přísloví míval, když se nejvíc klel a klamal (aby ho myši snědly). Což z přepuštění božího jednoho času, když se tak křivě klel, z přepuštění božího myši se do něho daly.*

s. 65: *Znamenajíce i to při tom, že co na tom světě může votec dítkám svejm lepšího po sobě zanechat jako dobrýho jména. Nebo statek se může utratiti, ale jméno dobré po rodičích zůstává.*

s. 79: *Ale jakž staré přísloví jest (koho Pán Bůh chce zkaziti, že mu odejme rozum), jakž se i tuto s Aslbornem stalo.*

s. 113: *Jakž pak vždy vedle onoho přísloví, že Pán Bůh v sebe doufajících nikdy neopouští, mimo všechnu naději, beze vší škody, však dosti pracně a s velkejmi strachy k břehu sme přistáli.*

s. 127: *O čemž staré přísloví jest, že tři věže v Europě hodné k vidění a nejpěknější sou, jako vídenská nejpěknější, v Landshutu v Bavořích nejvyšší a Štrospurce nejpevnější ...*

7. 7. Dílčí závěr

V lexikální rovině textu jsem podrobila rozboru slova, která byla již součástí staročeské slovní zásoby, především slova, která se v textu objevila v jiné podobě než v jaké je užíváme dnes, např. *nedvěd, daněl, dvořenín, rozžalý, mlčený, svinský, líchat se, vynímat*. Text obsahoval také slova, která dnes již nejsou součástí české slovní zásoby, nebo u nich alespoň cítíme silné archaické zabarvení, např. *ujec, medejnice, zlatohlavová, nezpečovat*.

Některá slova byla zajímavá z hlediska slovotvorného. Jedná se např. o názvy vlastností zakončené sufixem *-stvo*: *lotrovstvo, šibalstvo, sodomstvo*. Dále názvy vlastností s jiným sufixem než dnes, např. *drahost, hustost*. Ze slovotvorného hlediska byla zvláštní slova *bezhrdlí, samotažení, země třesení*. Jako příznaková z dnešního hlediska se jeví i některá slovesa, např. *zuřezávati, soumračiti se*. Od správných podob se odchylovaly některé adverbializované výrazy, jako *teprvy, opěty, nikdá*. Objevily se výrazy, které se v dnešní češtině nevyskytují, např. *čistovanitě, nočně*. Slovesa přejatá z cizích jazyků byla adaptována pomocí sufixu *-ova-*. Některé přejímky zůstaly ponechány v původním znění, autor je volně zapojoval do české věty bez přizpůsobení českému paradigmatickému systému.

V textu se nevyskytovalo mnoho obrazných prostředků a frazeologických jednotek. Setkáváme se s několika příslovími. Jejich výskyt je méně častý, než bychom u textu z počátku 17. století očekávali. Větší uplatnění mají přirovnání. Hýzrlé využívá řadu frazémů. Některé se stále v češtině používají.

Závěr

Cílem diplomové práce bylo zjistit stav humanistické češtiny a především posoudit specifika jazykového projevu Jindřicha Hýzrla z Chodů. Jak již bylo řečeno, Jindřich Hýzrle byl příslušníkem české nižší šlechty. Dlouhá léta strávil v cizině. Naučil se několik světových jazyků, které se užívaly v dvorském prostředí. Během pobytu na bruselském dvoře arciknížete Arnošta Habsburského se naučil *literárnímu umění latinského, vlaského, španělského a francouzského jazyka*. Zmíněné jazyky později aktivně používal. Český jazyk ustoupil do pozadí. Hýzrle hovořil česky pouze v okruhu rodiny a česky hovořících přátel. Zatímco alespoň v některých cizích jazycích můžeme u Jindřicha Hýzrla předpokládat hlubší poznání gramatických zákonitostí, pravopisná pravidla a gramatické zákonitosti rodného jazyka Hýzrle příliš neovládal. Český jazyk se pro něj stal pouhým prostředkem ústní komunikace. Nemůžeme ovšem podle toho soudit, že Jindřich na rodnou řeč zanevřel. Kdyby tomu tak skutečně bylo, nikdy by se neodhodlal sepsat své paměti vedle němčiny rovněž v češtině. I přes neznalost náležitých jazykových úzů vzniklo zajímavé dílo. Unikátním způsobem zachycuje kolorit tehdejší doby a zároveň podává obraz o skutečném, běžně mluveném dobovém jazyce. Je zajímavé z pohledu historického. Umožňuje čtenáři nahlédnout do zcela běžného, každodenního života šlechtice. Ukazuje, jakým způsobem šlechtic reflektoval dobu a jednotlivé události, sváteční i běžné. Bohatý materiál poskytuje dílo Jindřicha Hýzrla rovněž k jazykovědnému bádání.

Diplomová práce měla za úkol posoudit jazykový projev autora. Nelze jej ovšem hodnotit bez poznání důležitých skutečností, které jej ovlivňovaly. Proto jsem považovala za nutné seznámit se nejprve s důležitými životními údaji o autorovi. Rovněž jsem se zmínila o vzniku díla. Sepisování pamětí se Hýzrle oddával v dobách, kdy se z evropských bojišť vracel do Čech k rodině. O pobytu doma nás ostatně sám informuje slovy: *V tom pak čase něco přes 4 léta, jaké by mé předsevzetí bylo (co sem pro soudy v zemi zůstávati musel), jiného nic nebylo nežli hospodářstvím se zabávání a historie čítání*. V relativně poklidných chvílích pobytu doma tedy začal pracovat na svém díle, které, jak sám uvádí, píše především *pro paměť rodu svému, dědicům a budoucím mejm*. Součástí teoretické části diplomové práce byla poznámka o úpravě edice. Některé jevy editoři upravili, takže se nemohly stát objektem zkoumání, např. byla doplněna kvantita samohlásek podle dnešního úzu. Abychom mohli posuzovat

správnost Hýzrlova vyjadřování, připojila jsem názory tehdejších gramatiků na nově pronikající jevy, např. názory Jana Blahoslava, autorů *Gramatiky české* Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Filomatese.

Stěžejní byla praktická část, ve které jsem věnovala pozornost především hláskosloví a tvarosloví. K zajímavým zjištěním jsem dospěla rovněž v rovině lexikální. Na základě konfrontace excerpovaného materiálu s dostupnými historickými mluvicemi a se soudobými kodifikačními příručkami, jsem se pokusila zjistit, které příznakové jevy se v textu objevují a mají silnou pozici, a které naopak v textu nenalezneme nebo alespoň výrazně ustupují.

V hláskoslovné rovině jsem se soustředila na popsání samohláskových a souhláskových jevů. Nejvýznamnějšími samohláskovými jevy byla diftongizace a úžení vokálů, dále předsouvání protetického *v-* před vokál *o*.

Diftongizace měla v jazykovém projevu Jindřicha Hýzrla silnou pozici. Jednalo se o diftongizaci *ú > ou* a *ý/í > ej*. Tyto změny byly nejčastějšími příznakovými jevy. V textu se sice vyskytují slova, která diftongizací zasažena nebyla, jejich uplatnění však není příliš velké. Tvoří protějšek k diftongizovaným tvarům. Tato skutečnost dokládá, že Hýzrle znal obě možné varianty, ale mluvená podoba s diftongizovanými tvary mu byla bližší. Diftongizace *ý/í > ej* se projevovala v prefixech, v základu a v koncokách slov. V prefixech slov byla diftongizace provedena zcela důsledně, např. *vejjezd, vejpad, vejminka, vejplata*. Zasáhla 10 slov. Dále se uplatnila v základu slov. Poměrně silnou pozici měla v tomto případě u substantiv, např. *pejcha, mlejn, tejl, strejc, blejskání, dobejvání* (12 dokladů pro maskulina, 4 pro feminina, 3 pro neutra). Diftongizace zasáhla také adverbia, např. *nejvejš, vejšeji, nazejtří* (13 dokladů). Nejčastěji nalézáme diftongy místo jednoduchých vokálů v základu sloves, např. *smejšleti, dotejkati, přikrejvati* (112 případů). Podle očekávání se nejvíce diftongizace uplatnila v koncokách složené deklinace adjektiv, zájmen a číslovek, např. *mladej, štvrtej, samejch, čerstvejch, mnohejch, svatejmi*. Z celkového počtu 965 slov, která v zakončení zasáhla diftongizace, bylo 694 adjektiv, 246 zájmen a 25 číslovek, ve větší míře maskulin.

Systémově vázanou změnou byla diftongizace *ú > ou*. Tato změna byla s jistými odchylkami provedena důsledně, jak na počátku slova, tak uprostřed a v zakončení. Jako příznakový chápeme daný jev pouze v náslovné pozici slova, především u substantiv, např. *oumysl, ouředník, outrata, oudolí, ousta*, dále u adjektiv, např. *outrpný, oustní*, u n-ového participia *oučastni* a u adverbíí *oustně, oupravně*. Uprostřed a na

konci slova byla diftongizace rovněž provedena, ale z dnešního hlediska ji chápeme jako nepříznakovou, např. *okrouhlý, s mladou ženou*. Jev lze doložit u 74 slov, především substantiv.

Značně progresivní charakter mělo úžení *é > í* v základu, ale i v deklinačních koncovkách adjektiv, zájmen a číslovek. Substantiva, u nichž došlo k úžení v základu byla např. tato: *večír, chléb*. Změna proběhla i u antroponyma *Vilím* a přejímky *kanclíř*. Adjektiva nebyla, podobně jako v případě diftongizace *í > ej*, přístupná úžení v základu slova. V textu nalézáme pouze 1 případ (*obdýlná*). K úžení v základu slova docházelo především u sloves, např. *uhlídati, zalíhati, prolívati, vísti*. Toto konstatování je podloženo 33 doklady, zatímco pro substantiva máme 18 dokladů a pro adverbia 23 dokladů (*lípe, dýle*). Vedle zúžených variant se často objevují rovněž původní, nezúžené varianty. Hýzrle si zřejmě nebyl vědom správného tvaru, obě možnosti užíval souběžně a značně nahodile. V textu bylo nalezeno 24 slov, která jsou v mnoha případech přítomna v textu v zúžené i nezúžené podobě, např. *vésti, polévka, déleji, léto*. Úžení *é > í* je příznačné především pro deklinační koncovky adjektiv, zájmen a číslovek, např. *vohnivýho, řeckýmu, dobrým, samýmu, druhým*. Tendence k úžení v zakončení slova se projevila v 586 případech. Pouze 1 případ nacházíme u substantivizovaného adjektiva *spropitný*. Deklinační koncovky adjektiv byly zasaženy úžením *é > í* v 376 případech, koncovky zájmen v 119 případech. Tvrzení, že autor užívá zúžené i nezúžené tvary potvrzuje skutečnost, že slov s původním zakončením na nezúžené *-é* se v textu vyskytuje 548.

Dalším příznakovým jevem bylo užití protetického *v-* v náslovné pozici slova. Tento jev se uplatnil především u substantiv, např. *vostatek, vostrov, votec, vomluva, vovce, voko* (celkem v 119 případech), u adjektiv, např. *vohnivý, vokovaný, zavobalený* (celkem v 16 případech), méně již u *n-ových* a *t-ových* participií, např. *vopatřen, vosazen, vobit* (celkem ve 4 případech), u zájmen 3. os. sg. a pl. se *v-* téměř neuplatňovalo (pouze 1 doklad), u číslovek *vosm, vosumnáct* (celkem v 5 případech), u adverbií, např. *vochotně, vokolo* (v 15 případech). U těchto se Hýzrle častěji přikláněl k původním podobám. Slovesa s počátečním *o-* měla protezi v 28 případech, např. *vosaditi, votevřiti, vopouštěti*. Ve výsledku stojí proti 181 dokladům s protetickým *v-* 732 slov, která byla užita bez proteze. V textu se objevila rovněž protetická hláska *h-*. Její využití je ovšem nepatrné. Autor *h-* použil pouze u toponyma *Holomouc*.

Výše zmíněné samohláskové jevy výrazně ovlivnily jazykový projev autora. Vedle těchto lze v textu vysledovat další, které ovšem neměly na celkový charakter

jazyka příliš velký vliv. K častěji užívanému slovu *hejduk* se v textu objevil protějšek s nezměněným téžeslabičným **aj**. Omezený výskyt slova *hajduk* dokazuje, že téžeslabičné **aj** skutečně ustupovalo.

V textu byly přítomny také souhláskové změny. Proti samohláskovým jevům je jejich výskyt méně frekventovaný. Častá byla záměna *š* za *s*, především u slovesa *musiti* > *mušeti*. V tehdejší době byla možná výslovnost, jak se souhláskou *s*, tak se souhláskou *š*. Některé výrazy byly zasaženy ztrátou měkkostního příznaku. Jedná se o následující změny: **ň** > **n** (*kůn, tísen, aspon*), **ř** > **r** (*rytírstvo, císařský*), **d'** > **d** (*lodka, odpověď*), **t'** > **t** (*chut*). U několika slov došlo k záměně **čt** > **št** (*štvrtý*). Vedle sebe stojící sykavky, které se lišily ostroty nebo znělostí, se většinou zredukovaly tak, že zanikala první sykavka, např. *tovarystvo, říský, vlaský*. Autor zjednodušoval některé skupiny konsonantů. Tento jev postihuje především skupiny **zdv** a **zv**. Následně vznikala jednodušší skupina **zv** a v druhém případě zůstalo jen **z**, např. *zvíhati, zláště, zpomínati, zhůru*. Dále vypouští souhlásku **d** tam, kde je souhlásková skupina těžce vyslovitelná, např. *zrádcovství, cera*. Naprosto důsledný byl autor při odsouvání **j** z náslovné pozice ve všech přítomných tvarech sloves *být* a *jít*. Náslovné **j** ponechává Hýzrla pouze tam, kde by odsunutí **j** způsobilo změnu významu. V textu byla dohledána slova, u nichž lze pozorovat pobočné slabiky. Jsou to adjektiva zakončená sufixem **-tedlný**, např. *smrtedlný, neporušitedlný*, adverbia typu *smrtedlně* a některá substantiva, např. *mučedlník, učedlník*. V textu se vyskytlo adjektivum *vzáctný* a adverbium *vzáctně*, u nichž je vložena přechodná hláska **t**. Pod vlivem vztažného zájmena *kdož* a adverbia *kdež* se zaměňovalo **t** > **d** ve všech tvarech zájmena *který*, vznikl tak tvar *kderý*. Tato změna byla provedena důsledně. Ojediněle se objevila slova typu *znamejnitý, sklejnice, medejnice*. Jedná se slova, u nichž došlo k anticipaci měkkosti. V proudu řeči docházelo rovněž k záměně **ch** a **k**, např. *skoval*.

Jazyk Jindřicha Hýzrla z Chodů byl zajímavý rovněž po stránce morfologické. Setkáváme se s řadou jevů, které pronikaly do soudobého jazyka. Příznakové jevy spatřujeme především v deklinačním systému jmen. Nominativ singuláru všech substantiv odpovídá již novočeskému stavu. Odchytky proti dnešnímu stavu jsou v nominativu plurálu. Z rozboru textu vyplývá, že značně produktivní byla koncovka **-ové**, kterou autor přidává, jak k životným, např. *poslové, cikánové*, tak k neživotným maskulinům, např. *domové, neduhové, skutkové, větrové*. Těchto případů bylo v textu velké množství. Genitiv singuláru maskulin zachoval některé starší o-kmenové tvary: *z prostředka, špitála, ale palácu*. V genitivu plurálu se u několika substantiv objevuje

původní u-kmenová koncovka **-ův**, např. *králův, pánův, mužův, příkladův, obyčejův*. Musíme ovšem konstatovat, že výskyt těchto tvarů je spíše ojedinělý. Tato skutečnost dokládá, že tvary s **-ův** jsou na ústupu a převládá zakončení na **-ů**. Pro dativ singuláru je příznačná alternace koncovek **-u** a **-ovi**, např. *hejtmanu-hejtmanovi, bratru-bratrovi*. Akuzativ neprošel příliš významnými změnami. Hýzrle jej většinou tvořil s náležitými koncovkami. U pojmenování zvířat se občas setkáváme se starším akuzativem s nulovou koncovkou. Tento tvar však během historického vývoje jazyka ustupoval. U pojmenování *kníže* autor použil genitiv-akuzativ u vlastního jména *Radivil*, gen.- ak.: *kníže Radivila*. V akuzativu plurálu maskulin uvádí obě možné varianty, např. *manžele-manžely*. Tvar lokálu singuláru maskulin byl poznamenán kolísáním mezi zakončením **-u** a **-e/ě**. Maskulina ve tvaru lokálu plurálu se v textu objevovala s o-kmenovým zakončením **-ích** (*na domích, po obědích, na vozích*). Dnes se v takových případech vyskytuje od u-kmenů přejatá koncovka **-ech**. V některých případech Hýzrle použil v lokálu plurálu u maskulin ženskou koncovku **-ách** (*v okovách, na noclehách*). Není jich ovšem mnoho.

Paradigma feminin nebylo tak přístupné alternaci koncovek jako paradigma maskulin. Koncovky byly přisuzovány podle jasných pravidel. Některé pádové tvary feminin chápeme jako příznakové. V textu se vyskytl starší tvar r-kmenové deklinace *máti* (gen. sg. *máteře*), který autor užívá souběžně s a-kmenovým substantivem *matka*. Odchylky od náležitého tvoření jsou spíše nahodilé. Nelze je příliš zobecnit. Jediná obecná tendence, kterou můžeme v textu vysledovat, je průnik plurálových koncovek v dativu (*k rukám, k nohám*) a uchování duálových koncovek v instrumentálu plurálu (*službama, dámama*).

Singulár neuter autor tvořil správnými koncovkami. Příznakové koncovky nalézáme hlavně u neutra *dítka*, u kterého sice autor používal zakončení singuláru typické pro neutra, avšak tvar plurálu *dítky* se skloňoval podle a-kmenové deklinace, vzor *žena*. Jako příznakové chápeme zakončení **-ích** na místě správného **-ech** v lokálu plurálu neuter, např. *kolích*.

O skloňování jmen cizího původu lze říci toto. Z textu vyplývá, že Hýzrle, pokud to bylo možné, přizpůsoboval slova cizího původu českému deklinačnímu systému. Některá slova ponechává v původním tvaru bez adaptace. Často se setkáváme se slovy latinského původu, u kterých zůstaly zachovány vedle adaptovaných koncovek některé původní latinské přípony a deklinační koncovky.

V textu se vyskytly tvary relačních adjektiv, které se skloňovaly podle složené deklinace (*hospodářové*), i když dnes se skloňují podle jmenné deklinace (*hospodářovy*). Rozbor ovšem dokázal, že tyto tvary jsou na ústupu a vyskytují se ojediněle. Naopak častá byla participia n-ová a t-ová. Výrazná byla tendence k unifikaci plurálových koncovek substantiv, adjektiv i zájmen (*mnohejma, učenejma, pobožnejma a vznešenejma lidma; se dvouma rakouskejma praporci*). Tato skutečnost koresponduje se soudobým stavem češtiny. Zároveň naznačuje, že Hýzrlův jazyk měl charakter mluveného projevu, pro který je unifikace koncovek příznačná.

Z atematických sloves si zachovalo starší tvary sloveso dáti: 3. os. pl. ind. prez. *dadí*, přechodník přítomný činný *dada*. Jejich výskyt je velmi vzácný, autor je užil nahodile. Hýzrle užívá správné zakončení 1. os. pl. *-me*. Nesetkala jsem se zakončením *-m*, které je typické pro mluvený projev. Naproti tomu se v textu vyskytuje zakončení *-ejí/-ějí* u sloves 4. třídy, což naznačuje vliv mluveného jazyka (*křičejí, musejí, znějí*). Častým jevem bylo nesprávné tvoření přechodníků. Autor se neřídil žádnými pravidly. Většinu přechodníků přisoudil tvar ženského rodu. Z celkového počtu 310 přechodníků přítomných činných mělo náležité zakončení, které se shodovalo s rodem řídicího substantiva, pouze 147 dokladů, stejně tak u přechodníků přítomných trpných bylo 28 špatně utvořených proti 14 správným. Podobná situace byla vysledována u přechodníků minulých činných: z 358 tvarů jich bylo náležitě utvořeno pouze 62. Přechodník minulý trpný se v textu příliš nevyskytoval, z 18 však byly náležitě utvořeny pouhé 4 přechodníky. Infinitiv měl zakončení na *-ti/-ci*. Pouze v jediném případě se objevilo zakončení na *-t*, které je typické pro mluvený jazyk. Hýzrlův text dokazuje, že se stále užívalo složené préteritum s pomocným slovesem *jest, sou* (*řekl jest, připadla jest, sou svolili*). V textu najdeme množství dokladů. Přesto složené tvary préterita ustupují (jen 72 dokladů) a již naprosto převažují tvary préterita, které má ve 3: os. sg. i pl. tvar bez pomocného slovesa v indikativu préterita (1798 dokladů). Skutečnost, že Hýzrle psal, tak jak byl zvyklý mluvit, dokazuje i to, že v některých tvarech l-ového participia nepsal koncové *-l* (*pad, neobleh, pokrad*).

Také lexikální rovina textu byla z hlediska příznakových jevů značně bohatá. Hýzrle užívá mnoho slov cizího původu. Přejímky se vztahují především k oblasti vojenství a dvorského prostředí. Objevují se také přejímky, které se týkají běžného života, hospodářství, umění apod. Jejich výskyt není náhodný. Hýzrle se s těmito slovy setkával ve svém okolí. Bylo pro něj tedy přirozené užívat je, přestože k nim existoval český ekvivalent. Slova cizího původu byla z hlediska lexikálního nejzajímavější. Jejich

rozborem se však zabývalo v poslední době několik prací, proto zůstaly stranou našeho zájmu.

V textu měla své místo i slova, která byla svým původem všeslovanská, nebo se stala součástí již staročeské slovní zásoby. Pozornost jsem věnovala slovům, která byla v textu uváděna v podobě, v níž se dnes již neužívají, např. substantiva *dvořenín*, *daněl*, *nedvěd*, *tříštka*, adjektiva *rozžalý*, *mlčený*, *šatní*, *svinský*. Zároveň jsem zmínila slova, která se v dnešním jazyce nevyskytují, nebo jsou alespoň chápána jako archaismy, např. substantiva *ujec*, *tulmač*, *medejnice*, adjektiva *umrlý*, *zlatohlavová*. Častěji se objevovala slovesa staročeského původu, která dnes chápeme jako archaická. Jako příznakové chápeme některé slovesné tvary, např. *líchalo* (3. os. sg. ind. prét.), *pyčí* (3. os. pl. ind. prez.), *vynímali* (3. os. pl. ind. prét.), *žalostili* (3. os. pl. ind. prét.) a *želelo* (3. os. sg. ind. prét.), *nezpečoval* (3. os. sg. ind. prét.).

Hýzrle užíval deminutivní výrazy utvořené různými slovotvornými příponami. V textu se vedle jiných objevovaly vývojově starší tvary, které se až později rozšířily o vkladné *e*, např. *zámček*, *dvorček*. Některé názvy vlastností jsou tvořeny sufixem *-stvo*, např. *lotrovstvo*, *sodomstvo*, novější podoba je se sufixem *-ství*, např. *lotrovství*, *sodomství*. V textu se objevovala pojmenování hromadná, např. *rejtárstvo*, *tovarystvo*, *křestanstvo* a z dnešního pohledu lexikálně příznakové kolektivum *dvorstvo*. Dalšími slovotvornými zvláštnostmi byla slova *bezhrdlí*, *země třesení*, *samotažení*. Autor ve vyprávění užíval řadu podstatných jmen slovesných, např. *dokázání*, *ježdění*, *navrácení*. Některá slova, především názvy vlastností, byla tvořena jiným sufixem než dnes, např. *drahost*, *hustost*, *nebezpečnost*. Příznakové jevy lze vysledovat i při tvoření sloves. Hýzrle často přidával k již prefigovaným slovesům další prefix, který dále modifikoval jejich významy, např. *roztroskotati*, *přitovaryšiti se*, *poobčerstviti*, *zuřezávati*, *soumračiti se*. Autor často využíval tzv. adverbializované výrazy. Řada z nich je stále součástí slovní zásoby českého jazyka. Některé ovšem Hýzrle uváděl s méně obvyklým zakončením, např. *opěty*, *nikdá*, *teprvy*. Objevily se rovněž výrazy, které v dnešní době nemají využití, např. *čistovanitě*, *daremně*, *nočně*. Jelikož je text prosycen přejímkami z cizích jazyků, nelze je opomenout. Předmětem našeho zájmu se stal způsob adaptace sloves cizího původu pomocí sufixu *-ova-*, např. *šancovati*, *šarmiclovati*. Některá slova Hýzrle ponechává v původním znění, a taková zapojuje volně do věty, např. *kostfraj sem chovám byl*; *kderej confone vedl*.

Hýzrlův text můžeme označit jako prosté vyprávění. Jeho styl je věcný. Nedává prostor pro širší využití obrazných prostředků. Setkáváme se s několika příslovími. Na

některá přísloví dělá autor pouhé narážky a některá nejsou dnes užívána. V několika případech autor uvádí latinské znění přísloví, které však záhy uvádí v češtině. Z obrazných lexikálních prostředků se v díle Jindřicha Hýzrla se setkáváme s přirovnáními. Přirovnání typu *jako nebozí cikánové, jako rozpálený lev* se dnes používají v pozměněném znění. V textu se objevují přirovnání, která nejsou ustálená, vycházejí z osobní iniciativy autora, např. *na strom co veveřice lezli*. Silnou pozici měly ustálené obraty. Autor využívá frazémy, které jsou v dnešní češtině vnímány jako archaické, např. *vnést do lůna Abraháмова, na dna se rozstonati*. Některá ustálená slovní spojení zůstala s jistými obměnami zachována a jsou součástí současné mluvy, např. *do poslední krůpěje krve, padnout do oka*.

Posouzení charakteristických rysů vyjadřování Jindřicha Hýzrla z Chodů nás v závěru vede ke zjištění, že jeho jazyk byl výrazně ovlivněn mluvenou podobou jazyka. Podle předpokladů vykazuje řadu jevů, které soudobé kodifikační příručky považovaly za nepatřičné. Velmi často se odchyloval od náležitých podob. Nelze ovšem striktně tvrdit, že by správné podoby neznal. Jak bylo doloženo, v některých případech se dokonce držel častěji správných tvarů. Jeho jazyk se vyznačuje rozkolísaností, což je pro mluvený jazyk typické. Čtenář může mít občas pocit, že se autor snažil psát správně, avšak mluvený úzus byl v autorově projevu natolik zakořeněný, že se od něj nebyl schopen oprostit.

Diplomová práce by měla přispět k pochopení dobového mluveného jazyka z přelomu 16. a 17. století. Ukazuje jazyk aktivně používaný, zasažený mnoha vedlejšími vlivy. Zároveň mi diplomová práce poskytla jedinečnou příležitost poznat jazyk jako neustále se měnící a vyvíjející se systém.

Příloha

Portrét Jindřicha Michala Hýzrla z Chodů

Seznam použité literatury:

- Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K., *Malý staročeský slovník*, Praha 1978.
- Bůžek, V., *Rytíři renesančních Čech*, Praha 1995.
- Cuřín, F., *Vývoj spisovné češtiny*, Praha 1985.
- Cuřín, F. – Koudela, B. – Mátl, A., Svěrák, F., *Vývoj českého jazyka a dialektologie*, Praha 1971.
- Dostál, A., *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví*, Praha 1967.
- Holub, J. – Lyer, S., *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1967.
- Holub, J. – Lyer, S., *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha 1978.
- Janečková, M., *Staročeské hláskosloví a tvarosloví*, České Budějovice 1994.
- Janečková, M., *Cizí výpůjčky ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*. In: Nejedlý, P. – Vajdlová, M. (edd.): *Verba et historia*, Praha 2005, s. 141-150.
- Jirásková, M., *Přejatá slova ve slovní zásobě Jindřicha Hýzrla z Chodů*, České Budějovice 2006.
- Jugmann, J., *Slovník česko-německý I*, Praha 1990.
- Karlík, P. - Nekula, M. - Rusínová, Z., *Příruční mluvnice češtiny*, Praha 1995.
- Koldinská, M., *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha 2004.
- Komárek, M., *Historická mluvnice česká I, Hláskosloví*, Praha 1962.
- Komárek, M., *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*, Praha 1981.
- Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J., *Vývoj mluvnického systému českého jazyka*, Praha 1968.
- Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*, Praha 1986.
- Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J., *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977.
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968².
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1997³.
- Petráčková, V., *Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.-17. století*, *Studia Comeniana et historica* 38, XIX, 1989, s. 28-36.
- Petráčková, V., *Poznámka o edici české verze*, In: *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
- Petráň, J., *Geneze Hýzrlova literárního díla*, In: *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.

- Petráňová, L. a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
- Petráňová, L., *Příběhy z dob mušketýrů*. In: *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
- Porák, J., *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Praha 1979.
- Porák, J., *Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině*, *Slovo a slovesnost* XLII, 1981, s. 219-227.
- Porák, J., *Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. st.*, *Studia comeniana et historica* 2, 1971, s. 41-48.
- Rezek, J., *Český etymologický slovník*, Praha 2001.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha 2001.
- Trávníček, F., *Historická mluvnice československá*, Praha 1935.
- Vážený, V., *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví*, Praha 1963.

Seznam rozšiřující literatury:

- Hádek, K., *Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století*, Listy filologické 93, 1970, s. .
- Havránek, B., *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha 1979.
- Gebauer, J., *Historická mluvnice jazyka českého. Hláskosloví*, Praha 1963.
- Kamiš, A., *K rozsahu protetického v- v 16. století*, Slavica Pragensia I, Praha 1959, s. 87-91.
- Komárek, M., *Staročeská diftongizace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej*, Listy filologické 80, Praha 1957, s. 264-268.
- Komárek, M., *Staročeská diftongizace ý aj. a její poměr ke změně aj > ej*, Listy filologické 81, Praha 1958, s. 98-101.
- Kopečný, F., *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962.
- Machala, L. – Petrů, E., *Panorama české literatury*, Olomouc 1994.
- Němec, I., *Genese slovanského systému vidového*, Rozpravy československé akademie věd 68, Praha 1958.
- Němec, I., *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha 1980.
- Němec, I., *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968.
- Petráčková, V., *K deklinaci substantiv v češtině v 1. pol. 17. století*, Studia Slavica Pragensia, Praha 1973.
- Příruční slovník jazyka českého*, Praha 1955-1957.
- Rychnovská, L., *Jazykový rozbor díla Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Brno 2006.
- Šlosar, D. – Večerka, R., *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Praha 1982.
- Trávníček, F., *Historická mluvnice česká III. Skladba*, Praha 1956.
- Trávníček, F., *Studie o českém vidu slovesném*, Praha 1923.
- Zubatý, J., *České sloveso*, Praha 1980.